

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**ФАКУЛЬТЕТ ПЕДАГОГІКИ, ПСИХОЛОГІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ
РОБОТИ**

КАФЕДРА ПЕДАГОГІКИ ТА МЕТОДИКИ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ

**АГРЕСИВНІСТЬ У ПОВЕДІНЦІ УЧНІВ
МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ ТА ШЛЯХИ ЇЇ
КОРЕКЦІЇ**

**Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти - другий (магістерський)**

Виконала:

студентка 6 курсу, 613 групи

спеціальності 013 «Початкова освіта»

Мельничук Сніжана Валентинівна

Керівник: доц. Мафтин Л.В.

До захисту допущено

на засіданні кафедри

протокол № _____ від _____ 2023 р.

Зав. кафедрою _____ проф. Романюк С.З.

АНОТАЦІЯ

Мельничук С.В. Агресивність у поведінці учнів молодшого шкільного віку та шляхи її корекції. – Рукопис. Магістерська робота на здобуття освітнього ступеня магістра зі спеціальності 013 Початкова освіта. – Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2023. – 101 с.

Проблема агресивності у поведінці школярів є актуальною проблемою сучасності. Статистика засвідчує тенденцію до поширеності цього явища, тож особливого значення набувають дослідження, присвячені питанням дитячої агресії та її корекції. Мета роботи: виокремити та науково обґрунтувати шляхи корекції агресивної поведінки молодших школярів

Структура роботи визначається її актуальністю, метою, завданнями, об'єктом, предметом і методами дослідження. Дана робота містить вступ, два розділи, висновки, список використаних джерел, який включає 103 найменування, практично орієнтовані додатки. Загальний обсяг роботи - 101 сторінка.

Оприлюднені результати теоретико-методологічного аналізу сутності агресивності та чинників її виникнення; розкрито особливості проявів агресивності учнів молодшого шкільного віку; розглянуто методики її діагностики. Проведене дослідження дозволило обґрунтувати шляхи корекції агресивності молодших школярів, запропонувати способи й техніки корекції, психолого-педагогічної профілактики агресивності у поведінці учнів молодшого шкільного віку.

Ключові слова: феномен агресивності, агресія, структура агресивності, агресивні реакції, агресивна поведінка, види агресивної поведінки молодшого школяра, діагностика агресивності, профілактика, корекція агресивної поведінки, молодший шкільний вік.

ABSTRACT

Melnychuk S.V. Aggressiveness in the behavior of elementary school students and ways of its correction. - Manuscript. Master's thesis for obtaining a master's degree in the specialty 013 Primary education. - Chernivtsi National University named after Yury Fedkovich. - Chernivtsi, 2023. - 101 p.

The problem of aggressiveness in the behavior of schoolchildren is an urgent problem of our time. Statistics show a trend towards the prevalence of this phenomenon, so studies devoted to children's aggression and its correction are of particular importance. The purpose of the work: to identify and scientifically substantiate ways of correcting the aggressive behavior of younger schoolchildren

The results of the theoretical and methodological analysis of the essence of aggressiveness and the factors of its occurrence have been published; the peculiarities of aggressiveness of primary school students are revealed; methods of its diagnosis are considered. The conducted research made it possible to substantiate ways of correcting the aggressiveness of younger schoolchildren, to propose methods and techniques of correction, psychological and pedagogical prevention of aggressiveness in the behavior of students of younger school age.

Key words: phenomenon of aggression, aggression, structure of aggression, aggressive reactions, aggressive behavior, types of aggressive behavior of a junior student, diagnosis of aggression, prevention, correction of aggressive behavior, junior school age.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5-8
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОБЛЕМИ АГРЕСИВНОСТІ.....	9-34
1.1. Проблема агресивності у психолого-педагогічній літературі.....	9-16
1.2. Суть поняття «агресивність», фактори виникнення та прояви.....	16-24
1.3. Специфіка агресивності учнів молодшого шкільного віку.....	25-32
Висновки до розділу 1.....	33
РОЗДІЛ II. ШЛЯХИ КОРЕКЦІЇ АГРЕСИВНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ.....	33-61
2.1. Діагностика агресивності учнів молодшого шкільного віку.....	34-43
2.2. Програма корекції агресивної поведінки молодших школярів.....	43-52
2.3. Психолого-педагогічна профілактика проявів агресії у поведінці молодших школярів.....	53-60
Висновки до розділу 2.....	61-62
ВИСНОВКИ.....	63-65
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	66-74
ДОДАТКИ.....	75-101

ВСТУП

Актуальність дослідження. Агресивність, агресивна поведінка школярів як її наслідок, є однією із гострих соціальних, педагогічних і психологічних проблем сучасності. Статистичні дані говорять про те, що нині збільшилося число учнів, які мають відхилену поведінку, з якими в учителів найчастіше виникають труднощі. Серед них агресивні діти займають третю позицію - 14% [51].

Агресивність, імпульсивні прояви поведінки, нестриманість, насилля спричиняють психологічний дискомфорт, можуть завдати іншим фізичну шкоду, спровокувати трагічні наслідки. Усе це суперечить вимогам нової української школи щодо безпечного освітнього середовища, толерантності, взаємопідтримці, забезпечення належних умови навчання й виховання дитини.

Чинні законодавчі та нормативно-правові акти особливо наголошують на необхідності гарантій безпеки, протидії насильству в освітньому середовищі: лист МОН від 18.05.2018 р. № 1/11-5480 «Методичні рекомендації щодо запобігання та протидії насильству», Указ Президента України № 398/ 2020 від 21.09. 2020 р. «Про невідкладні заходи із запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі, захисту прав осіб, які постраждали від такого насильства»; наказ МОН від 26.02.2020 р. № 293 «Про затвердження плану заходів, спрямованих на запобігання та протидію боулінгу (цькуванню)» в закладах освіти, лист МОН від 14.08. 2020 № 1/9-436 «Про створення безпечного освітнього середовища в закладі освіти та попередження і протидії булінгу (цькуванню)».

Викликає тривогу той факт, що ще порівняно недавно проблема агресивності стосувалася переважно учнів підліткового віку. Нині ж дослідники відзначають тенденцію збільшення агресивності молодших школярів. Оскільки агресивність як ситуативний стан в цьому віковому періоді перебуває у стадії становлення, ще можна застосувати своєчасні корегувальні міри й не допустити, аби агресивність стала стійкою рисою

характеру.

Питання агресивної поведінки зростаючої особистості доволі всебічно розглянуте у науковому дискурсі: феномен агресії та агресивності, причини і прояви агресивних реакцій тощо. На нашу думку особливої уваги потребує такий важливий аспект, як пошук шляхів вирішення означеної проблеми, корекції та профілактики таких проявів у молодшому шкільному віці, особливостей співпраці школи та сім'ї у врегулюванні практичного боку цієї проблеми, розробки відповідних методик тощо.

З огляду на вищезазначене виникає потреба більш детального розгляду специфіки поведінки учнів молодшого шкільного віку, причин та проявів їх агресивності з точки зору новітніх викликів - посилення тривожності в умовах воєнного стану (перебуваючи у стані постійної нервової напруги, дитина потребує розрядки, яку можливо отримати, використовуючи різні види агресії, тим самим позбавляючи себе від надмірної тривоги), психолого-педагогічної допомоги, форм роботи не лише практичного психолога, а й учителя.

У психолого-педагогічних дослідженнях як минулого, так і сучасності здійснено різноманітні теоретичні підходи до трактування понять «агресія» і «агресивність» (К. Лоренц, М. Еріксон, Г. Аммон), дослідження механізмів формування агресії (А. Маслоу, З. Фройд, К. Хорні), класифікації форм агресивної поведінки (Е. Фромм, Дж. Хейлі, Л. Берковіц) та ін..

До питання дитячої агресії зверталися як зарубіжні, так і вітчизняні вчені, зокрема, Л. Берковіц, К. Бютнер, Г. Паренс, Г.Є. Бреслав. Вітчизняні дослідники агресивність зазвичай пов'язують із проблемами соціальної адаптації, сімейного виховання, особливостями освітнього процесу (І.Астремська, Л. Бегеза, О. Дроздов, О. Качмар, Є. Кіричевська, О. Кононко, І. Лежух, Н. Литвинчук, Ж. Петрочко та ін.).

Актуальними є дослідження щодо роботи вчителя з агресивною дитиною, діагностики та корекції форм агресивної поведінки (Т. Карпінська,

В. Кириленко, Л. Кравченко, О. Лобач, Ю. Мединська, П. Мовчан, М. Рожков, Н. Савельєва, Т. Туркот, Н. Четверікова, В. Шебанова та ін.).

Зважаючи на актуальність проблеми агресивної поведінки, її профілактики та корекції саме у молодшому шкільному віці, й була обрана тема нашого дослідження: «Агресивність у поведінці учнів молодшого шкільного віку та шляхи її корекції».

Мета дослідження: виокремити та науково обґрунтувати шляхи корекції агресивної поведінки молодших школярів.

Завдання дослідження:

- проаналізувати психолого-педагогічну літературу з проблеми дослідження;
- розкрити зміст поняття «агресивність», чинники виникнення та прояви в учнів молодшого шкільного віку;
- дослідити стан агресивності у поведінці молодших школярів;
- виокремити шляхи корекції агресивності молодших школярів.

Об'єкт дослідження – агресивність учнів молодшого шкільного віку.

Предмет дослідження – шляхи корекції агресивності молодших школярів.

У роботі використано комплекс **методів дослідження:**

- теоретичні: аналіз наукової літератури, систематизація, порівняння;
- емпіричні: спостереження, опитування, проєктивні методики «Термометр», «Неіснуюча тварина», тест емоцій А. Басса-Е. Даркі в модифікації Г.В. Резапкіної.

Теоретичне значення роботи: у дослідженні узагальнено теоретичні підходи вітчизняних і зарубіжних вчених до проблеми агресивної поведінки особистості, причин та проявів агресивності в учнів молодшого шкільного віку; визначено шляхи корекції агресивності в учнів цієї вікової категорії; обґрунтовано способи та методи психолого-педагогічної корекції агресивної поведінки молодших школярів.

Практичне значення дослідження полягає в розробці рекомендацій та систематизації методичних матеріалів для вчителів сучасної початкової школи щодо корекції агресивності учнів молодшого шкільного віку.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження обговорювалися на засіданні кафедри педагогіки та методики початкової освіти; тези доповіді «Форми агресивної поведінки молодших школярів» опубліковані у збірнику *Тези доповідей студентської наукової конференції Чернівецького національного університету (25–27 квітня 2023 року)*. Факультет педагогіки, психології та соціальної роботи. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2023. С. 193-194.

Структура роботи. Дослідження складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел, який містить 103 найменування та практично орієнтованих додатків.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОБЛЕМИ АГРЕСИВНОСТІ

1.1. Проблема агресивної поведінки у психолого-педагогічній літературі.

Проблема агресії й агресивної поведінки у науковій літературі розглядається з точки зору філософії, юриспруденції, соціології, педагогіки, психології. Вивчення означених проблем є одним із пріоритетних напрямків як зарубіжної, так і вітчизняної науки.

Наукові джерела містять багатий теоретико-методологічний та емпіричний матеріал про досліджуване явище. Системно це явище почало вивчатися на початку XIX століття. До цього часу агресивною вважалася будь-яка активна поведінка, як деструктивна, так і конструктивна. Згодом, термін набув чіткішої конкретики, набув більш вузького значення.

У науковому полі існує багато теорій, що пояснюють походження агресивності та її сутність [10; 14]. Серед них виокремлюють такі: еволюційний підхід, який включає теорію інстинкту (З.Фрейд); еволюційний підхід (К. Лоренц), фрустраційну теорію агресії (Дж. Доллрд, Н. Міллер); теорія соціального научіння (Н. Міллер, Дж. Доллард), мотиваційна теорія (А. Маслоу, Ф. Герцберг, Д. Келланд). Загальним для цих теорій є розуміння агресії як поведінки, спрямованої на завдання шкоди та збитків живому чи неживому об'єкту.

Усі існуючі нині теорії агресії, незважаючи на їх багатоманітність, можна розділити на чотири основні категорії, що розглядають агресію як:

- вроджений інстинкт чи задаток (теорії потягу);
- потреба, що активується зовнішніми стимулами (фрустраційні теорії);
- пізнавальні й емоційні процеси;
- активний прояв соціального.

Перша категорія теорій виходить з того, що її прибічниками агресивність розглядається вроджена інстинктивна форма поведінки. Іншими словами, агресія проявляється тому, що вона запрограмована генетично. Отже, будь-які, навіть найбільш позитивні зміни у соціальному середовищі не здатні запобігти її прояву, максимум, можуть її послабити.

Друга категорія теорій (агресія як потреба, що активується зовнішніми стимулами, агресія як стимул), навпаки, вважає за можливе не лише послаблення, але й повне викорінення агресії, оскільки саму агресію відносить до прояву впливу й дії умов зовнішнього середовища (фрустрації, збуджувальні й аверсні події).

Третя група теорій, на відміну від попередніх, враховує такі аспекти людського досвіду, як когнітивна й емоційна діяльність. Саме цим вона відрізняється від інших. Прибічники цієї теорії стверджують можливість керування агресією, контролю над поведінкою простим навчанням людей реально уявляти собі потенційні небезпеки, адекватно оцінювати загрозливі ситуації.

Згідно четвертої групи теорій (соціального научіння), агресія представляє собою набуту у процесі научіння модель соціальної поведінки. Агресивні реакції засвоюються й підтримуються шляхом безпосередньої участі у ситуаціях прояву агресії, а також шляхом пасивного спостереження агресивних проявів.

Хоча теорії інстинкту й фрустрації в новітній психології вважаються застарілими, ми вважаємо, що неправомірним ігнорувати те раціональне зерно, що вони посадили, адже воно має вагоме значення для подальших досліджень.

Представники теорії інстинктів, З.Фрейд, К. Лоренц під проявом агресії розуміють людські інстинкти, які можуть грати як функцію фізичного й емоційного самозахисту, так і функцію зовнішньої чи внутрішньої розрухи у випадку виникнення загрози, оскільки поведінкою людини керують два основних інстинкти - устремління до життя (ерос) і устремління до смерті (танатос), які знаходяться у постійному протиборстві. У той же час негативна енергія танатосу через вияв емоцій повинна бути спрямована назовні, оскільки вона є деструктивною до самої людини.

Зигмунд Фрейд виокремив два фундаментальних інстинкти - життя і смерті. На його думку, ці інстинкти вроджені, вічні й незмінні. Тому

агресивність - невід'ємна складова людської природи. Енергія агресивного драйву, що накопичується, час від часу повинна отримувати розрядку в спалахах агресивності - таке психологічне тлумачення вченим механізму агресії. Ті дослідники, що підтримують цю тезу, вважають: аби не сталося неконтрольованого насильства, реалізації агресивності, подібна руйнівна енергія повинна постійно розряджатися (у спостереженнях за жорстокими діями, руйнуванні неживих предметів, участі у спортивних змаганнях, досягненні позицій влади, домінування тощо) [56, с.138].

За З.Фройдом виникнення й подальше становлення агресивності пов'язувалося зі стадіями дитячого розвитку. Він відзначав, що агресивність з'являється уже на першій стадії лібідного розвитку (оральній), це найперше відношення дитини до материнських грудей, хоча на цій стадії воно, як правило, укусами не виражається. Цієї ж думки дотримувалися К. Абрахам і М. Кляйн. Подальше становлення агресивності пов'язувалося з наступними стадіями розвитку дитини.

З. Фройд вважав, що «агресія людини є вродженою і неминучою, якщо енергія танатосу не буде спрямована проти інших. У такому випадку вона руйнуватиме саму особистість, породжуватиме хвороби. Психолог найкращим способом розрядки вважав катарсис» [68, с. 93], а важливу функцію суспільства вбачав у тому, аби регулювати цей інстинкт, допомагати людям його сублімувати, інакше кажучи, допомагати чи спрямовувати руйнівну енергію в русло якої-небудь прийнятної чи суспільно корисної дії.

Австрійський вчений Конрад Лоренц на противагу цій думці висунув іншу - агресія є інстинктом боротьби за існування. Агресивна енергія, спонтанно генеруючись в організмі, накопичується протягом певного періоду часу й з досягненням критичного рівня під впливом стимулів, виривається назовні. Виходячи з цієї думки, агресія є одним із захисних механізмів внутрішнього «Я» дитини й виявляється через зростання тривожності й страху.

К.Лоренца цікавило питання стосовно того, чи можна керувати агресією, спрямовувати її в інше русло, або ж пригнічувати. На його думку, агресивна енергія є постійною і неминучою, однак вибуху агресії можна уникнути, якщо накопичену енергію спрямувати у різноманітні дії. Серед важливих блокуючих чинників агресії особливого значення він надавав любові та дружбі.

Американський психолог Карен Хорні вважає, що погляди прибічників теорії інстинктів на прояв агресивної поведінки зводять нанівець усі зусилля суспільства змінити деструктивну поведінку особистості. У своїх працях вона зазначала, що агресивність дитини виникає, коли вона визнає і приймає як належне ворожість інших й свідомо чи несвідомо наважується на помсту або боротьбу з метою свого захисту.

Агресивність, прагнення завдати іншому болю трактується К. Хорні як невротична захисна реакція людини, яка відчуває загрозу задоволення своїх потреб, цінностей, гідності, бачить себе знехтуваною, приниженою, обманутою. Постійним джерелом такої загрози є конкурентний характер соціальних відносин в сексуальній, сімейній, професійній та інших сферах життєдіяльності.

Виходячи з цього, вчена описала агресивний тип людини зі спрямованістю проти інших. Основним переконанням такої людини є переконання про те, що життя - це боротьба за виживання, а всі інші люди агресивні й жорстокі, її девіз - якщо у мене є влада - мене ніхто не зачепить.

Австрійський психіатр і психолог, послідовник Зигмунда Фрейда, Альфред Адлер дійшов висновку, що асоціальна поведінка є наслідком недорозвиненості соціального почуття - устремління до прив'язаності, яке є регулятором соціальної поведінки людини. Він вважав, що агресія - це реактивна форма поведінки, а не заснований на вродженій схильності психологічний феномен, незалежний від досвіду індивіду та його відношення до життя.

На думку вченого, почуття неповноцінності, яке є наслідком дефектів, слабкості й безпомічності, долається за рахунок виникнення й зміцнення почуття переваги над іншими. Спочатку цю боротьбу він розглядав як прояв агресивності, пізніше - обстоював ідею прагнення до влади як можливості прояву агресивних устремлінь людини.

Агресивна свідомість, як зазначає А. Альфред, може породжувати різноманітні форми агресивної поведінки від відкритої до символічної. Таким, наприклад, є хвастоці, мета яких полягає у символічній реалізації власної могутності й переваги. Це пов'язано з тим, що агресивний інстинкт включає в себе, на думку психолога, нарцисичний компонент, що вимагає визнання і поклоніння. Агресивність, влітаючись в контекст культури, набуває й інших символічних форм - ритуали, обряди та інші види соціальної активності [75, с.89].

Вчений навіть описав тип людей з яскраво вираженою агресивністю - керуючий тип. Це людина, поведінка якої не передбачає піклування про благополуччя інших людей. Для неї характерною є установка переваги, зверхності над зовнішнім світом. Вона діє агресивно, самовпевнено й наступально, у вкрай ворожій та антисоціальній манері.

Окрім цього, за А. Адлером, всяка агресія у відповідь, є природною свідомою чи несвідомою реакцією людини на примус, що витікає з прагнення кожного індивіда відчувати себе суб'єктом, а не об'єктом. Антитезою насилля, яке розуміється як зловживання владою, в індивідуальній психології А. Адлера є «категорична ненасильницькість» [75, с.89].

Зарубіжні дослідники агресивності та агресії прийшли до висновку, що про агресію не можна судити лише за зовнішньою поведінкою. Коли одна людина б'є іншу, це ще не значить, що вона діє агресивно. Так, Дж. Каган справедливо стверджує, що для судження по агресивність акту потрібно знати його мотиви й те, як він переживається.

Український педагог, директор колонії для неповнолітніх злочинців, автор унікального практичного досвіду перевиховання «важких» дітей А. С. Макаренко, розкриваючи природу й сутність безпритульності дітей і малолітніх правопорушників, у праці «Спілкування з важкими дітьми» зазначав, що викривлення свідомості й поведінки таких дітей не є технічною дефективністю особистості, це «зіпсовані відносини особистості з суспільством; дефектні стосунки, у які може бути включена особистість, призводять до відхилень у її формуванні й, навпаки, соціально й педагогічно «нормальні» стосунки розвивають морально й психологічно здорові якості, структурні складові особистості» [59, с.19].

Загальновідомо, що підвищений голос, крик дорослих, приниження, зверхність посилює роздратування дитини, зростання її гніву. Якщо дитина не може відповісти криком на крик, то пригнічує в собі злість, яка згодом може проявитися агресивною поведінкою. А. Макаренко з цього приводу зазначав «виховання дітей - легка справа, якщо воно відбувається без нервів, на основі здорового, спокійного і веселого способу життя. Де виховання без напруги, там воно вдається... Якогога більше вимог до людини, але у той же час і якогога більше уваги до неї» [71, с.58].

Вагомий внесок в проблему виховання зростаючої особистості зробив видатний український педагог В.А. Сухомлинський. Його педагогіка була заснована на засадах любові, добра, підтримки й розуміння дитини. У праці «Розмова з молодим директором школи» він зазначав: «Важкі діти є, від них нікуди не дінешся. Вчителі прекрасно знають, що це таке... Звичні методи й прийоми виховання, які дають гарні результати у роботі з основною масою дітей, до важких дітей застосовувати безрезультатно, потрібно шукати якість інші, особливі методи та прийоми виховання... Важкі діти - поняття складне. У кожного з них щось своє, індивідуальне, не схоже на інших важких дітей: своя причина, свої особливості, відхилення від норми, свої шляхи виховання» [91, с.364].

Для своїх наступників мислитель залишив багато цінних порад, настанов щодо виховання дітей з порушеннями у поведінці, у тому числі тих, які мають агресивні реакції:

- вища цінність - людина;
- думай про інших, не спричиняй своїми вчинками, поведінкою біль, образу, важкі переживання; умій підтримати, підбадьорити людину; остерігайся байдужості;
- школа - це світ людських дотиків;
- прагніть до того, аби ваші слова були дороговказними зірками; кожне наше слово повинно нести в собі добро, справедливість, красу;
- вірте в дитину, не поспішайте з висновками; будьте справедливими;
- крик учителя приголомшує, оглушує дитину, травмує її душу, викликає агресивні реакції;
- там, де все будується на покараннях, немає самовиховання, виховання взагалі не може бути нормальним;
- дитячий гнів, породжений несправедливістю, річ небезпечна; у стані такого гніву дитина готова заподіяти зло навіть тому, хто не має жодного відношення до її біди;
- бути справжньою людиною - означає віддавати сили своєї душі в ім'я того, аби люди навкруг тебе ставали красивішими, духовно багатшими; аби у кожній людині, з якою ти зустрічаєшся у житті, залишилося щось добре від тебе, від твоєї душі.

В Україні у кінці минулого - на початку нового тисячоліття було проведено низку теоретично - емпіричних досліджень, спрямованих на вивчення особливостей і чинників агресії у представників різних соціально-демографічних груп. Новітні погляди на проблему агресії у психолого-педагогічному аспекті можна розподілити за такими напрямками:

- *теоретичні аспекти дослідження проблеми агресивності:* Н. Авер'янова, І.В. Астремська, Н.Я. Бафталовська, О. Вознюк, Т. Воропаєва, О.Ю. Дроздов, О. Качмар, Ю.В.Кочанова, Н.Б. Литвинчук, Н.М.

Мельниченко, М.А.Скок, А.Є. Мелоян, Р. Охрімчук, В.Р.Павелків, Т. Пасічник, О.Ю. Петечел, І.С. Смазнова, В.Шевченко;

- *особливості проявів у молодших школярів*: І.Г.Головська, А.А. Гордєєва, М. Зеленова, О. Ігнатєва, Н. М. Ільїна, І. Лежух, І.С. Мазоха, Ю. Мединська, К. Нечипоренко, В.М. Рибачук,

- *обґрунтування причин агресивності*: Л.Є. Бегеза, М. Вольська, Т.З. Герасимів, О.В. Глузман, В.В. Іванова, О. Кононко, Н. Леско, Л.М. Руденко, Е.О. Смирнова, О.В.Яковлева;

- *діагностика, профілактика та корекція агресивності*: В.В. Афанасьєва, Г. Бичковська, І. Біркова, Н. Ворнік, Н.Ф. Врачинська, Л. Гуцуляк, В. Кириленко, Г. Колісніченко, Ю. Котова, О.О.Лобач, Т.В. Мірошніченко, О.О.Мізерна, Н. Новікова, Н.В. Олексюк, Н.А. Перхайло, Ж.В. Петрочко, Н.М. Савельєва, О.М. Синицька, С.М. Томчук, В.І. Шебанова;

- *практичні аспекти роботи з агресією*: В. Горбунова, Т. Карпінська, Є Кірічевська, Н.М. Козак, Н.М. Колендзян, Л. Кравченко, Н.Д. Олійникова, М.І. Рожков, І. Серєда, Н. Четверікова, Н.Яська.

Оскільки агресивність за своєю суттю є явищем багатограним, воно повинно вивчатися з різних точок зору. Тож агресивність може бути об'єктом досліджень не лише психології особистості, але й соціальної, вікової, юридичної, клінічної та інших сфер психології; окрім психології, агресивність повинна вивчатися у межах кримінології, біології, медицини, етики, і звичайно ж - педагогіки.

1.2. Суть поняття «агресивність», фактори виникнення та прояви

Складність і велика різноманітність проявів агресивної поведінки дитини обумовили той факт, що в сучасній психолого-педагогічній науці практично відсутнє загальноприйняте трактування самого поняття «агресія». Кожна галузь наукових знань намагається дати своє визначення, тому цей термінологічний аспект ми розглядатимемо комплексно. У побуті цей термін вживається для позначення насильницьких, загарбницьких дій.

На думку дослідників, поняття «агресивність» і «агресія» не є тотожними. В енциклопедичній літературі термін «агресивність» визначається як «ситуативний стан, який характеризується афективними спалахами гніву чи злоби та імпульсивними проявами поведінки, спрямованими на об'єкт фрустрації, що став причиною конфлікту» [1, с. 10]. О.Степанов, автор «Психологічної енциклопедії», зазначає, що агресивність проявляється як негативна риса характеру, притаманна нестриманим, невихованим людям, які використовують її у якості силового засобу для досягнення своєї мети.

Поняття «агресії», яке з латинської дослівно перекладається як напад, потрактовується як «цілеспрямована деструктивна поведінка людини, яка супречить суспільно встановленим нормам і завдає іншим фізичної шкоди чи спричиняє психологічний дискомфорт» [1, с. 10]. Отже, під агресією дослідники розуміють сукупність певних дій, які наносять моральну, фізичну чи матеріальну шкоду іншому; у той же час агресивність - це особистісна якість, яка виражається у готовності до агресивних дій по відношенню до іншого. Тобто, агресія є певною дією, а агресивність - готовність цю дію здійснити, якість, риса особистості.

Деякі дослідники вважають агресію реакцією людини на ворожі дії іншої людини для захисту своєї території чи спосіб позбавитися від почуття невпевненості. Інші - розглядають її як форму соціальної поведінки, що регулюється у процесі соціальної взаємодії. Відповідно, агресивна поведінка є однією із форм реагування на різні несприятливі у фізичному та психічному відношенні життєві ситуації, які викликають стрес, фрустрацію та є механізмами самозахисту дитини.

Також потребує уточнення питання про розмежування понять «агресивність» і «ворожість». Воно ускладнюється тим, що останній феномен також немає чіткого й однозначного визначення у наукових джерелах: одні дослідники визначають ворожість як когнітивний компонент агресії, інші - як

стійку особистісну рису (установку), що проявляється у негативному, опозиційному ставленні до людей, навколишнього світу.

Відомий американський дослідник проблеми агресивності Л. Берковіц підкреслював, що агресивність не варто змішувати з ворожістю (негативна установка до іншої людини чи людям, що виражається у негативній оцінці об'єкта), агресією (форма поведінки) та гнівом (емоційно-фізіологічне відношення). Сама агресивність при цьому визначалась як відносно стабільна готовність до агресивних дій у різних ситуаціях [3, с.111]. Однак у певних випадках готовність до агресивних реакцій є результатом специфічного, агресивно-ворожого сприйняття зовнішньої реакції, тому ворожість у принципі може бути однією із складових агресивності.

У концепції О. Глузмана агресивність розглядається як один із варіантів емоційних відносин особистості. Вірменський психолог Альберт Налчаджян пропонує розуміти агресивність як стійкий характерологічний комплекс особистості у структуру якого входить низка взаємопов'язаних рис, що обумовлюють схильність до агресивних дій. Разом з тим вчений використовує термін «агресивність» для позначення певних емоційних станів (ворожість, гнів) та установок (агресивна установка, яка може мати різну міру стійкості й діапазон прояву).

Загалом, більшість дослідників сходяться в тому, що агресивність є стійкою властивістю, рисою особистості, яка виявляється у схильності та готовності до агресивних дій. При цьому ряд фахівців наголошує на тому, що агресивність є насамперед соціально-психологічною властивістю особистості [3; 14;18]. Однак, навіть при такому розумінні агресивності у позиціях різних вчених помітні певні нюанси:

- П. Гнатенко показником агресивності вважає кількість агресивних реакцій, які мають місце у реальності чи проявляються у фантазіях [19];

- на думку А. Кочанової, агресивність є стійкою загальною рисою, сутність якої полягає у готовності, прагненні досягти соціального визнання,

домінування через застосування деструктивного фізичного чи психологічного впливу [46];

- А. Мелоян трактує агресивність як особистісну рису, що виявляється у готовності з позицій певних установок сприймати, інтерпретувати й впливати на все, що відбувається; рису, що торкається усіх проявів психіки - пізнавальні процеси, емоційно-вольова сфера тощо [59].

Оскільки відносно часто агресивність визначають як готовність до агресивних дій, розглянемо також співвіднесеність понять «агресивність» і «установка», що ускладнюється методологічними аспектами. Так, з одного боку, установки в психології традиційно відносять до краю психічних станів, а агресивність скоріше є властивістю. З іншого - агресивність у принципі може бути визначена як комплекс установок, але з уточненням, що це достатньо стійкі фіксовані установки (диспозиції) стосовно широкого кола соціальних ситуацій.

Теоретичний аналіз сутності агресивності дозволяє виокремити ще одну цікаву деталь - до цього терміна не легко підібрати антонім, у залежності від контексту, визначення ним може бути дружелюбність, толерантність, пасивність й т.п.

Дослідники виокремлюють три види компонентів агресивності:

- когнітивний (певний спосіб сприйняття й інтерпретації зовнішньої ситуації);
- емоційний (прояви роздратованості, гніву, тривоги, почуття провини);
- вольові процеси.

І.С. Мазоха пропонує більш деталізовану структуру агресивності, яка складається з п'яти компонентів:

- емоційний (стійкість емоційного переживання гніву, роздратованості, злості, ненависті);
- когнітивний (схильність до агресивних думок, установок, мстивих планів і фантазій, ворожа інтерпретація поведінки інших людей);
- поведінковий (готовність до здійснення агресивних дій);

- спонукальний (наявність потреби у переживанні, обдумуванні й здійсненні агресивних дій, спонукання до різних форм агресивних реакцій);
- контрольно-регулюючий (контроль особистості над своїми агресивними емоціями, думками, установками й реакціями). При цьому дослідниця підкреслює, що системно утворюючим фактором індивідуальної специфіки агресивності є саме емоційність [55].

Доцільно згадати й про структуру такого явища як аутоагресивність - агресивність, спрямована проти самого себе, різновид девіантної поведінки, крик про допомогу. До саморуйнування схильні ті, хто погано володіє собою, надмірно емоційні. Однак спокійні та дисципліновані люди також можуть демонструвати аутодеструктивну поведінку. Це пов'язано з їхнім бажанням дотримуватися рамок пристойної поведінки навіть тоді, коли у душі вирують урагани. Аутоагресивний патерн особистості, як складний особистісний комплекс, містить чотири складових: характерологічну, самооцінну, інтерактивну й соціально-перцептивну.

Вищезазначене свідчить про те, що агресивність, на нашу думку, є далеко не рядовою рисою особистості, вона має достатньо складну структуру, пов'язану з різними рівнями психіки. Узагальнюючи, можна запропонувати таку *структуру* цього феномена:

- мотиваційно-вольовий компонент (бажання нашкодити, вторинність соціальних норм);
- інтелектуальний компонент (агресивні сценарії поведінки, думки, фантазії, спогади);
- афективний компонент (деструктивні емоції - гнів, злість, ненависть, відсутність емпатії);
- перцептивний компонент (вороже сприйняття інших та негативна оцінка їх дій).

Отже, поняття агресивності потрібно вивчати у різних аспектах: як систему психічних властивостей; станів і процесів; як частину більшої системи (характер, особистість); у плані нейронних систем, оскільки

агресивність має певні фізіологічні й нейропсихологічні кореляти; у плані зовнішніх взаємодій - агресивність формується і проявляється у процесі спілкування.

На системність агресивності вказує і її зв'язок з колом таких чинників, як стать, вік, особливості сприйняття себе й інших, смисложиттєві орієнтації, оцінка ситуацій з проявами насильства, риси темпераменту характеру (нейротизм, домінантність, низька нормативність поведінки, підозрілість, наївність, схильність до почуття провини, імпульсивність, фрустрованість, безтурботність, самодостатність та ін.), тип акцентуації, субкультурні, етнічні тощо.

Аналіз наукової літератури показав, що існує чимало теоретичних обґрунтувань виникнення агресії, її природи та чинників. Серед основних *причин її виникнення* дослідники виокремлюють такі основні групи: вроджені спонукання і задатки; потреби, що активізуються зовнішніми стимулами; пізнавальні та емоційні процеси; соціальні умови. Деякі вчені виділяють такі групи причин, які перебувають у тісному взаємозв'язку: біологічні, медичні, соціальні, психологічні, педагогічні.

У психолого-педагогічній літературі зустрічаємо різні *класифікації типів* агресії. Аналіз джерел, де вони представлені, дозволяє узагальнити найбільш загальні основи класифікації, як спрямованість, форма появи, тривалість агресивної дії, її відповідність соціальним нормам.

Найбільш типовим є виокремлення видів агресії за її спрямованістю. Зокрема, німецький психолог Ерїх Фромм виокремлює позитивну (біологічно адаптована форма дії, яка сприяє підримці життя й пов'язана із захистом вітальних інтересів, яка є своєрідною реакцією на загрозу цим інтересам; наслідком є усунення самої загрози чи її причини) й деструктивну агресію (не пов'язана із збереженням життя, захистом від нападу чи загрози, тобто не пов'язана із захистом життєвих інтересів, близькими поняттями, які розкривають її зміст є поняття насилля,

жорстокості). Вчений виокремлює п'ять основних типів агресії: деструктивну, позитивну, інструментальну, псевдоагресію, захисну.

Американський психолог Джон Доллард розрізняє агресію, спрямовану як на живі істоти (фізична, вербальна атака), так і на не одухотворені предмети (знищення або пошкодження неживих предметів).

Арнольд Гербер Басс, почесний професор психології а Техаському університеті пропонує такі види агресивної поведінки:

- фізична агресія (напад);
- непряма агресія (злісні плітки, тролінг, вибухи люті - крик, топання ногами тощо);
- схильність до роздратування (готовність до прояву негативних емоцій за умови найменшого збудження);
- негативізм (опозиційна манера поведінки від пасивного супротиу до активних дій);
- образа (заздрість і ненависть до оточуючих за їх дійсні чи надумані вчинки);
- підозрілість у діапазоні від недовіри та обережності до переконання, що всі інші люди наносять чи планують завдати шкоду;
- вербальна агресія (прояв негативних емоцій як через сварку, вереск, крик, так і через зміст словесних формул - погроза, лихослів'я, прокляття).

Таким чином, усі оцінки феномену агресивності відповідають двом підходам. перший можна окреслити як *етико-гуманістичний*: розглядає агресію як безумовне зло, поведінку, яка суперечить позитивній сутності людини. Виходячи з цього, агресивність розуміється як деструктивна, дезадаптивна якість особистості.

Другий підхід - *еволюційно-генетичний* - трактує агресію як біологічно виправдану форму поведінки, що сприяє виживанню й адаптації. З цієї точки зору агресивність може розглядатися як необхідна й бажана (у певних межах) якість особистості. Ми погоджуємося із думкою **дослідників** про те, що конструктивною у тій чи іншій ситуації може бути лише конкретна агресивна

поведінка, вчинки, які мають про соціальну мотивацію, наприклад, у спортивних змаганнях чи при самообороні.

Агресивність як особистісну якість, що передбачає стійку схильність до агресивного стилю поведінки, тобто, поведінки, що завдає шкоди будь-кому, не варто розглядати як конструктивну. У деяких специфічних обставинах, наприклад, екстремальні ситуації на війні, у кримінальному середовищі, ця якість може бути адаптивною у тому плані, що вона сприяє виживанню.

Отже, агресивність є:

- системною якістю особистості, яка обумовлює схильність суб'єкта до використання агресивного стилю поведінки;
- проявляється на різних рівнях психіки (психофізіологічному, психологічному, соціально-психологічному);
- включає в себе різні компоненти (емоційні, емоційно-вольові, когнітивні).

Серед причин агресивної поведінки дослідники виокремлюють виражені емоційні порушення, що є наслідком різноманітних проблем перинатального чи натального періодів. Також прояв агресивних форм поведінки часто спостерігається у дітей, які мають нестійку поведінку й проблеми зі здоров'ям, тих, зростають у неблагополучних сім'ях.

Схильність дитини до стресів, зміни в житті, занадто суворе виховання, надмірна опіка також впливають на розвиток агресивності у молодших школярів. Істотний вплив на цей процес має також повторення стилю поведінки одного із батьків. На думку Ірини Мазохи, «агресія є набутою моделлю соціальної поведінки» [55]. Вчені наголошують психологічні особливості, які провокують агресивну поведінку дитини: недостатній розвиток інтелекту й комунікативних навичок, низька самооцінка, нерозвиненість ігрової діяльності, занижений рівень саморегуляції, порушення у відносинах з однолітками.

Дослідники звертають увагу й на навчання дитини агресивній поведінці, коли поведінка батьків слугує моделлю агресії для дитини. Окрім

того, отримання підтвердження підвищує вірогідність того, що подібні дії повторюватимуться і в подальшому.

Отже, головним чинником засвоєння агресивних форм поведінки є сім'я: стосунки, зразок поведінки батьків, сімейні традиції, емоційний фон спілкування з дитиною тощо. Загалом, на соціалізацію агресії має вплив два основних чинники: модель поведінки батьків і характер підтвердження агресивної поведінки з боку оточення.

У плані становлення агресивної поведінки дитини велике значення мають такі чинники виховання: реакція батьків на поведінку дитини, яка їх не задовольняє; характер відносин між батьками й дітьми у цілому; рівень сімейної гармонії та дисгармонії; характер відносин з рідними братами й сестрами. Важливим також є фактор повної і неповної сім'ї. Психологи стверджують: якщо у дітей погані відносини з одним або обома батьками, діти почуваються непотрібними, відчувають байдужість до своїх почуттів, відсутня необхідна підтримка й зацікавленість їх життям, то вірогідно діти будуть втягнуті у злочинну діяльність, будуть вести себе агресивно по відношенню до інших дітей, а також до своїх батьків.

Збудження, як переживає дитина під впливом якоїсь реальної ситуації, думок, спогадів також є сильним провокатором агресивної поведінки. Суспільство нерідко підтримує та заохочує агресивну поведінку дітей. Деякі батьки вимагають, аби дитина обов'язково давала «здачу» на будь-яку образу. Цим вони прищеплюють забіякуватість, неадекватну поведінку. Будь що дитина дає волю рукам, навіть не намагаючись використовувати інші способи розв'язання конфліктної ситуації, діти про них просто не знають.

Отже, дитячу агресивність провокують такі фактори: вроджена схильність; аверсивні випадки (біль, спека, голод, тіснота, огидні запахи, забруднення повітря); збудження; масова культура; агресивні ігри; вплив групи, колективу.

1.3. Специфіка агресивності учнів молодшого шкільного віку

Надзвичайно важливим періодом для дитини є період навчання у школі. У цей період відбувається формування нових моделей поведінки у процесі взаємодії з однолітками. З'являються нові моделі спілкування, новий статус, бажаючи підтримати який, дитина намагається все менше звертатися за допомогою до дорослих й вирішувати конфліктні ситуації відомими їй способами [23; 28].

У молодшому шкільному віці в діти надзвичайно сприйнятливі до критики й похвали. Цим обумовлюється відсутність оцінок у першому класі, тобто, до того моменту, коли діти будуть готові повністю сприймати оцінку в якості еквівалента результату їх праці. Формування адекватної самооцінки вкрай важливе, оскільки цей чинник впливає на подальше життя дитини. Оскільки самооцінка безпосередньо залежить від успіхів чи невдач школярів у різних видах діяльності, вчителі й батьки повинні підтримувати їх, допомагати виправляти помилки, скеровувати дії у належне русло.

Молодші школярі надзвичайно вразливі, емоційно реагують на всі події та явища, що відбуваються у їхньому житті. Підсвідомо вони тягнуться до всього цікавого, яскравого, незвичного, тому, статична, одноманітна ситуація уроку сприймається ними негативно, у них з'являються переживання, яких вони раніше не знали.

Для молодшого шкільного віку характерна криза семи років. Наслідки, які вона матиме, залежать від багатьох факторів, пов'язаних з особливостями дитини та її оточення. Однак ситуація постійних переживань призводить до емоційної напруги, від якої вони намагаються позбавитися будь-якими способами, нерідко наслідком таких спроб є прояв агресивності.

Дослідники вважають, що в основі відхилень у процесі формування зростаючої особистості перш за все лежать незадоволені потреби спілкування, слабкість соціально-цінних зв'язків, а також низка інших проблем, з якими діти стикаються в освітніх закладах. Однією з них є дидактогенія - порушення педагогічного такту вчителем.

У новій обстановці дитина може відчувати вседозволеність, бажання проявити себе, зайняти належне місце у групі однолітків. Жорстокість, насилля, булінг й інші прояви деструктивної поведінки зростають серед учнів молодшого шкільного віку. Психологи наголошують на тому, що діти схильні копіювати поведінку дорослих чи героїв улюблених фільмів, ігор, книг. Тому до вибору деяких фільмів, серіалів, відеоігор, потрібно ставитися серйозно, оскільки багато з них є відкритою рекламою агресивної поведінки по відношенню до інших. Дослідженнями встановлено, що спостереження насильства дітьми по телевізору веде до посилення агресивності, підвищує поріг нечутливості до насильства, формує погляди на насильство як єдиний спосіб вирішення проблем, вводить насильство в норму соціального життя.

На думку Ігнат'євої, агресивна поведінка молодших школярів може бути наслідком недостатнього розвитку соціально-когнітивних навичок. Те, що діти думають про агресію, також впливає на їх поведінку. Відмінності у рівнях дитячої агресивності можуть бути пов'язані з різними шляхами пізнання дитиною довкілля [30].

Психологи виокремлюють соціалізовану й не соціалізовану агресію. Так, у дітей, які мають *соціалізовану* агресію, спостерігається низький вольовий і моральний рівень регуляції поведінки, слабкий контроль, моральна нестабільність, ігнорування соціальних норм поведінки.

Такі діти, як правило, використовують агресивність для залучення уваги: голосно, кричать, розкидають речі, лихослів'ять. Їх поведінка спрямована на отримання емоційного відгуку чи відображає бажання контактів з іншими. Агресивні атаки у таких дітей мимовільні й спонтанні, не відрізняються особливою жорстокістю, пов'язані з обставинами. Агресія у цьому випадку носить мимовільний та безпосередній характер, а ворожі дії швидко змінюються на доброзичливі.

Найбільш сильні емоції спостерігаються у момент самих дій і швидко згасають, їх вчинки відрізняються ситуативністю, як правило, виявляються у фізичній агресії. Таких дітей не помічають і не сприймають серйозно

однокласники, або ж уникають. Найбільш яскрава характеристика, яку їм дають однолітки - у все втручаються, бігають, кричать, усе псують і всім заважають. Поведінка таких дітей подібна до прояву гіперкінетичного синдрому, лише більш цілеспрямовано й агресивно.

Несоціалізована форма агресії проявляється у дітей з негативним емоційним станом (страх, тривожність) й психічними розладами (епілепсія, шизофренія, органічні ураження головного мозку). Негативні емоції виникають спонтанно й супроводжуються ворожістю. Тривожність, емоційна напруга, імпульсивна поведінка й схильність до збудження є особистісними рисами таких школярів.

Зовні це відбивається фізичною і прямою вербальною агресією. Такі діти часто не можуть пояснити причини своїх вчинків і не намагаються шукати конструктиву й співробітництва з іншими. Їх агресивні дії знімають емоційну напругу, що накопичилася або ж спрямовані на отримання задоволення від заподіяння неприємностей іншим.

Агресивна поведінка учнів молодшого шкільного віку найчастіше появляється у формах ворожості, жорстокості, демонстрації. Ворожість завжди має певний об'єкт. Ворожість і агресивність часто поєднуються, але буває агресивність і без ворожості. Такі діти ображають інших, до яких ніяких ворожих почуттів не відчують.

Проблема агресивної поведінки має гендерну специфіку - між її проявом у хлопчиків і дівчаток існує значна різниця. Психологи виокремлюють особливості формування агресивності окремо у хлопчиків та дівчаток за певними ознаками.

Найчастіше агресивними виростають:

- хлопчики, які виростили у жіночому оточенні, без батька; у яких був авторитарний, жорстокий батько та м'яка, непослідовна мати;
- дівчатка, які мали авторитарну, жорстоку маму та м'якого, нерішучого батька; які самі прокладають собі життєву дорогу, змушені в силу життєвих

обставин розраховувати на самих себе, тобто, агресивність є своєрідним механізмом виживання.

Побуває думка, що хлопчики більш агресивні, ніж дівчатка, однак це не зовсім так. Для дівчаток характерним є прояв вербальної агресії у вигляді жартів, саркастичних висловлювань, тролінгу, пліток. Хлопчики ж, як правило, проявляють агресію у відкритій формі. Ще однією особливістю агресивної поведінки є те, що учениці молодших класів спрямовують її на конкретну людину, тоді як хлопчики з-за низького рівня контролю схильні спрямовувати її на оточуючих у загальному.

Отже, конкретизуємо відмінності у проявах агресивності хлопчиків і дівчаток. У хлопчиків агресія : менш керована, проявляється як правило у грубій формі, більш відкрито, виплескується на інших без вибору. В дівчаток - чітке спрямування агресії на конкретну людину, перевага психологічних, вербальних форм над фізичними , підбурення до агресивних дій інших, як правило, хлопців тощо.

До критерії агресивності учнів молодшого шкільного віку відносять такі: часто втрачають контроль над собою; часто сваряться, дискутують з дітьми й дорослими; цілеспрямовано дратують дорослих, відмовляються виконувати їх прохання; часто звинувачують інших у своїй неправильній поведінці й помилках; заздрісні й недовірливі; часто гніваються, вдаються до бійок. Про дитину, в якій протягом шести або й більше місяців одночасно стійко проявлялися чотири критерії, можна говорити як про дитину, що має агресивність як якість особистості, таких дітей можна назвати агресивними.

Американський психолог М. Алворд виокремив низку характерологічних особливостей агресивних дітей, які позначають внутрішні протиріччя, проблемні зони й внутрішні конфлікти таких дітей. Виокремлення цих особливостей важливе, оскільки ці особливості є предметом колекційної роботи. Отже, до характерологічних особливостей агресивних дітей вчений відніс такі:

- сприймають більшість ситуацій як загрозові, ворожі по відношенню до них;
- надмірно чутливі до негативного відношення до себе;
- заздалегідь налаштовані на негативне сприйняття себе з боку оточуючих;
- не вважають власну агресію агресивною поведінкою;
- завжди звинувачують інших у власній деструктивній поведінці;
- у разі навмисної агресії не мають почуття провини, або ж вона проявлена замало;
- схильні не відповідати за свої вчинки;
- мають лімітований набір реакцій на ту чи іншу проблемну ситуацію;
- мають обмежений набір реакцій на проблемну ситуацію;
- у стосунках проявляють низький рівень емпатії;
- низький рівень контролю над своїми емоціями;
- низький рівень усвідомлення своїх емоцій, окрім гніву;
- бояться непередбачуваності у поведінці батьків;
- мають невротичні недоліки: нестійку, розсіяну увагу, слабку оперативну пам'ять, нестійке запам'ятовування;
- не вміють прогнозувати наслідки своїх дій;
- до агресії відносяться позитивно, оскільки через неї отримують відчуття своєї значимості, переваги, сили [52, с.112].

У молодшому шкільному віці ініціаторами агресії є групи дітей, агресивна поведінка стає організованою. У міру набуття навичок конструктивного спілкування змінюється співвідношення між інструментальною та ворожою агресією на користь останньої. Це зумовлено тим, що інструментальна агресія поступово змінюється конструктивними способами досягнення мети, а ворожа деструктивність - бажання спричинити опоненту шкоду чи отримати від цього задоволення - залишається незмінною.

Серед агресивних учнів молодшого шкільного віку дослідники виокремлюють *три групи*, які різняться зовнішніми поведінковими проявами (частота і ступінь жорстокості дій), поведінковими характеристиками (рівень інтелекту, довільність), рівнем розвитку ігрової діяльності, соціальним статусом у групі однолітків.

До першої групи (*імпульсивно-демонстративні діти*) відносять школярів, які частіше всього використовують агресію як засіб привернення до себе уваги однокласників. Як правило, їх поведінка спрямована на отримання емоційного відгуку, вони активно прагнуть до контактів з однолітками, але, отримавши увагу, заспокоюються й припиняють свої провокуючі дії. Агресивні акти мимовільні, ситуативні й не відзначаються особливою жорстокістю. Найчастіше діти першої групи застосовують фізичну агресію, яка носить імпульсивний характер. Ворожі дії швидко змінюються на демонстрацію готовності до співробітництва.

Діти першої групи значно відрізняються від інших низьким рівнем інтелекту, як загального, так і соціального; нерозвиненою довільністю; низьким рівнем ігрової діяльності - не вміють підтримати гру, намагаються звернути на себе увагу деструктивними діями, заважаючи іншим.

Другу групу складають учні, які у спілкуванні з однолітками використовують агресію загалом як норму поведінки. Їх агресивні дії - засіб досягнення якої-небудь цілі. Позитивні емоції відчують за досягненням результату, а не в момент агресивних дій. На відміну від першої, друга група не прагне привернути увагу однокласників. Будь-яка діяльність вирізняється цілеспрямованістю, прагненням зайняти лідерські позиції, підкорити, подавити інших. Серед форм поведінки найчастіше проявляється фізична агресія, яка не вирізняється особливою жорстокістю. У конфліктних ситуаціях переживання й образи однолітків ігноруються, орієнтиром для таких дітей є суто власні бажання.

Учні другої групи знають норми і правила спілкування, але приймають їх лише на словах. Основна мета - уникнути негативної оцінки дорослого. У

той же час вони як би не помічають своєї агресивності; спосіб дій є для них звичним, нормальним і єдино можливим засобом для досягнення цілі. Ці діти мають: високий рівень інтелекту, добре розвинену довільність, організаторські здібності, достатньо високий рівень розвитку рольової гри, високий соціальний статус серед однолітків.

У *третю групу* входять учні, для яких бажання зробити шкоду іншому - самоціль. Їх агресивні дії не підпорядковані якійсь означеній меті; вони отримують задоволення від самого процесу, дій, які завдають болю, і принижують інших. Для них характерна мстивість, злопам'ятність, найнейтральніше ситуації розглядаються ними як загроза й посягання на свої права.

Психологічна сутність агресивної поведінки є шкідливою для обох сторін учасників конфлікту. Якщо для агресора - це негативне формування самовпевненої думки про те, що сильний завжди правий, то для жертви - це формування низки негативних емоційних станів і реакцій: страждання, страх, гнів, які штовхають дитину на активні дії, спрямовані на усунення причини страждання. Психологи зазначають: дитина, яка страждає, схильна до самодепривації й фрустрації, а це у свою чергу приводить до формування певного типу поведінки: подавлено-агресивного, пасивно-агресивного, активно-агресивного.

Агресія у молодших як правило проявляється в демонстрації сили, непослуху, домінуванні інтелектуального, фізичного, матеріального типу, що спричиняє маніпулювання іншими, контроль над жертвою агресії. Агресивне мислення орієнтоване на отримання задоволення від агресивних проявів і самозахисту.

Поряд із бурхливими проявами агресії також існує прихована форма, виявити яку можливо лише у процесі детальних спостережень чи за результатами спеціального тестування. Серед основних причин прихованої агресії молодшого школяра виокремлюється група причин соціально-педагогічного характеру: неправильне виховання й неблагополучне оточення

дитини: незадоволення потреби в любові. Агресивна поведінка має свою динаміку й активізується у вікові кризові періоди та періоди емоційної нестабільності.

Отже, агресивна поведінка розглядається як набута модель поведінки, у якій агресивність є особистісною рисою, що сформувалася у процесі соціалізації дитини і яка у більшості випадків є механізмом самозахисту.

Дослідники виокремлюють дві традиційні форми прояву агресії: інструментальну (недеструктивну) й ворожу (деструктивну).

Причини прояву агресивної поведінки можна розділити на декілька груп: біологічні, медичні, соціальні, психологічні, педагогічні, які тісно між собою взаємопов'язані.

Основними проявами агресії у молодшому шкільному віці є: агресія як крайня міра задоволення своїх потреб, можливість привернути увагу дорослих; агресія як засвоєний приклад поведінки; агресія як невміння, нездатність блокувати негативні емоції; агресія як якість особистості; агресія як прояв гніву, злості, невдоволення, протесту; агресія як самозахист і компенсація втраченого фізичного й психічного стану.

Таким чином, дитяча агресивність може стати справжньою проблемою не лише для окремої родини, але й для шкільного колективу. У зв'язку з цим необхідним є проведення відповідної корекції таких проявів та їх профілактика.

Висновки до розділу 1

Проблема агресивної поведінки зростаючої особистості є однією із ключових у психолого-педагогічній науці. Цій проблемі присвячено чимало фундаментальних теоретичних і практичних досліджень, як зарубіжних (Р. Берон, Д. Річардсон, А. Беркович), так і вітчизняних (О. Валянська, В. Горбунова, О. Дроздов, О. Кальчева, Т. Карпінська, О. Качмар, І. Лежух, Н. Чуб, О. Яковлева) та ін..

Аналіз наукової літератури показав, що існують різноманітні підходи до трактування термінів «агресивність», «агресія». У контексті проблеми нашого дослідження найбільш вдалим, на нашу думку, є визначення, подане у психологічній енциклопедії за редакцією О. Степнова, який «агресивність» визначає як ситуативний стан, готовність до виконання агресивних дій, а «агресію» - як дію, цілеспрямовану руйнівну поведінку [1, с.10].

Розглянувши основні теорії агресії, до основних факторів виникнення й розвитку агресивної поведінки людини віднесемо біологічні; індивідуально-психологічні; психологічні, ситуативні, вплив довкілля, алкоголю, наркотичних речовин тощо.

Першочерговими причинами виникнення агресивності в молодших школярів більшість дослідників вважають сімейне виховання та соціальне оточення. Учні молодшого шкільного віку характеризуються специфічними особливостями розвитку, тому типовими проявами агресії в них є конфліктність, роздратування, застосування фізичної сили, лихослів'я, приниження, тролінг. Психологи зазначають, що агресивність у цей віковий період ще не є особистісною якістю дитини.

Загалом, агресивна поведінка трактується як деструктивна, оскільки спрямована на заподіяння шкоди як іншим, так і самій особистості. Однак, погодимося із думкою окремих дослідників про те, що в цьому явищі є і певні позитивні моменти: наполегливість, прагнення до перемоги, подолання перешкод, тобто, схильність до лідерських якостей, які за умови відповідної корекції можна і потрібно спрямувати у належне русло.

РОЗДІЛ 2. ШЛЯХИ КОРЕКЦІЇ АГРЕСИВНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

2.1. Діагностика агресивності учнів молодшого шкільного віку.   У

зв'язку з поширенням агресії в шкільному середовищі, виникає необхідність розгляду її превенції. Діагностичне дослідження агресивності є невід'ємним компонентом цієї діяльності, оскільки дозволяє виявити проблему.

Успішна профілактична робота з попередження дитячої агресії, визначення шляхів її корекції неможливі без діагностика різних проявів агресивності, схильності до розвитку агресивної поведінки, визначення рівня прояву агресивності.

У вузькому значенні діагностика агресивності - це розпізнання проявів, з'ясування структури агресивної поведінки молодшого школяра. У широкому - виявлення ознак і видів, причин та чинників виникнення, провокації, зростання й зниження агресивності [95, с.14].

Об'єктивність діагностики у даному випадку забезпечується вибором характеристик, ознак і критеріїв, які не залежать від самооцінки й оцінки поведінки дитини людьми з її соціального оточення. Як зазначають психологи, у молодшому шкільному віці агресивність та агресивна поведінка стає менш спорадичною, а більш організованою, її ініціаторами виступають не окремі особи, а групи дітей. У процесі набуття навичок конструктивної взаємодії співвідношення між інструментальною і ворожою агресією змінюється на користь останньої. Це відбувається у зв'язку з тим, що інструментальна агресія поступово замінюється конструктивними способами досягнення цілей, а ворожа деструктивність - прагненням заподіяти шкоду іншим й отримати від цього задоволення залишається незмінною.

Формування угруповань помітно змінює агресивну поведінку молодших школярів, перебування в групі дає їм почуття захищеності й підтримки. Як наслідок - відсутність страху за покарання агресивності,

прагнення утвердитися в ролі повноправного члена групи, зайняти тут гідне місце.

Погодимось із думкою В. Шебанової про те, що у процесі виявлення агресивності молодших школярів, варто пам'ятати, що головне завдання - не постановка діагностики, не навішування ярлика і не підтвердження своїх припущень, а насамперед надання посильної своєчасної допомоги дитині, яка її потребує [99].

Визначення дітей з підвищеним рівнем агресивності, як правило, для вчителів, не викликає особливих труднощів. Однак, у спірних випадках доцільно скористатися *критеріями визначеності агресивності*, запропонованими американськими дослідниками М. Алворд і П. Бейкер - дитина часто: втрачає над собою контроль; вступає з дорослими у суперечки, лається, лихословить; відмовляється підкорятися загальноприйнятим правилам поведінки; спеціально дратує інших; у своїх помилках звинувачує інших; сердиться, не йде на контакт, відмовляється виконувати будь-яке прохання; виявляє мстивість, задрісність; надмірно емоційна, роздратована. Як уже зазначалося, агресивність констатується у випадку, коли в поведінці дитини протягом шести місяців проявлялися чотири з восьми перелічених ознак.

У психолого-педагогічній літературі знаходимо опис психологічного портрету агресивної дитини. Сюди входять:

Інтелектуальні показники: міфологізованість (міф про особливу роль і особливі здібності); власна точка зору, яка не підлягає обговоренню, є незмінною; стійке уявлення про домінування, владу над іншими; як правило низький рівень культури; брак законодавчих знань; невміння оговорювати проблеми; гіпертрофованість прагнення до прийняття рішень особисто.

Цінності: самоствердження, незважаючи на інтереси й потреби інших; вивищення за рахунок інших, домінування над слабшим; авторитарність як наслідок засвоєння моделей поведінки батьків.

Мотиви: деспотизм, влада будь-якою ціною; подолання власних комплексів за допомогою насильства; систематичність агресивних реакцій.

Етика, мораль: безпринципність, прагнення до досягнення свого будь-якою ціною; готовність вирішувати усе силовими методами; авторитаризм, деструктивні стосунки як норма.

Самооцінка: завищена чи приховано занижена при бажанні мати високу; гіпертрофована віра в свої здібності, свою силу; недооцінка здібностей інших; стигматизація по відношенню до інших - навішування ярликів: ботанік, нікчема, мудак тощо, таким чином штучне підняття власної самооцінки.

Емоційний стан: завжди й у всьому правий; наявність хронічного стресу, систематичної агресивної поведінки; втрата самоконтролю;; зловживання засобами зняття емоційної напруги: алкоголь, тютюнопаління, наркотичні речовини, Інтернет; тривожність; сприйняття насильства як норми.

Особистісні риси: порушення закономірностей раннього розвитку, що проявляється у відстороненості, черствості, уникнення близьких стосунків з іншими людьми; співзалежність від інших; відсутність умінь партнерської комунікації, конструктивного спілкування; травмованість; дратівливість; авторитарність; гіпертрофоване прагнення до лідерства.

Життєві вміння: низький рівень релаксації; відсутність практики отримання допомоги, підтримки; закостенілість, невміння пошуку конструктивних шляхів вирішення проблем; низький рівень партнерських стосунків; завищений рівень потреби демонстрування власної значимості, сили тощо.

У разі будь-яких сумнівів щодо схильності учня до агресивності, слід звертатися за допомогою до практичного психолога, спільно з яким і проводити діагностику.

З метою виявлення агресивності в учнів молодшого шкільного віку, виявлення її причин, доцільно використовувати такі методи діагностики:

спостереження; бесіда й анкетування; графічна методика «Кактус», проєктивні методики: «Кінетичний малюнок сім'ї», малюнок «Неіснуюча тварина», «Тест руки» тощо. Варто зазначити, що не обов'язково застосовувати усі діагностичні методики до однієї дитини. Їх потрібно підбирати у відповідності до можливостей, умов, особливостей самої дитини [60;61].

Метод *спостереження* - традиційний метод збору інформації про поведінку дитини, який найчастіше застосовується у роботі з молодшими школярами. Це пов'язано з тим, що використання інших методів доволі утруднене з низки причин, обумовлених рівнем вікового психічного розвитку дитини.

Цей метод дає можливість отримати глибоку інформацію для попереднього психолого-педагогічного аналізу особливостей поведінки дитини й складання програми дослідження. Окрім того, спостереження можна використовувати, коли психолого-педагогічну інформацію не можна отримати іншими методами. На практиці, у залежності від того якої міри точності інформацію потрібно отримати психологу чи педагогу, використовують неструктуризоване й структурзоване спостереження (*ДОДАТОК А 1*).

При неструктуризованому спостереженні попередньо не визначається, які саме елементи поведінки будуть спостерігатися. Такий вид спостереження немає чіткого плану, завчасно визначеними є лише об'єкт і ситуація спостереження. Тобто, дослідник визначає конкретну дитину, за якою вестиметься спостереження та ситуацію, в якій відбуваються певні події.

При структурованому спостереженні - коло елементів, ситуацій, що цікавлять дослідника, визначається завчасно. У цьому випадку спеціальний план запису чи фіксації результатів спостереження складається ще до початку збирання інформації.

Використання експериментальних методів дає можливість підвищити точність оцінки рівня агресивності в молодших школярів. З метою вияву стану емоційної сфери дитини, наявності агресії, її спрямованості й інтенсивності розповсюдженою є діагностична графічна методика «Кактус». Ця методика виконується олівцями на паперових аркушах формату А4. Кактус малюється дитиною таким, яким вона собі його уявляє. Питання та додаткові пояснення заборонені; дитині дається стільки часу, скільки їй потрібно.

Коли малюнок закінчено, з дитиною проводиться бесіда:

- Який кактус - домашній чи дикий?
- До нього можна доторкнутися?
- Кактусу подобається, коли за ним доглядають?
- Кактус має сусідів?
- які рослини - сусіди кактуса?
- Коли кактус виросте, що в ньому зміниться ?

При обробці результатів малюнку до уваги беруться такі параметри: просторове положення, розмір малюнку, характеристика ліній, сила натиску на олівець.

Інтерпретація:

Агресія - наявність голочок, особливо у великій кількості. Довгі, густі, ті, які дуже стирчать говорять про високий рівень агресивності.

Імпульсивність - переривчасті лінії, сильний натиск.

Егоцентризм, прагнення до домінування, лідерства - великий малюнок по центру аркушу.

Залежність, невпевненість - маленький малюнок внизу аркуша.

Демонстративність, відкритість - незвичність форми малюнку, наявність відростків, що виступають за загальний план малюнку.

Обережність, потаємність - розташування по контуру малюнку чи усередині кактусу зигзагів.

Оптимізм - використання яскравих барв, зображення «радісних» кактусів.

Тривога - використання темних кольорів, переважання внутрішньої штриховки, переривчасті лінії.

Екстровертність - наявність інших кактусів, квітів.

Інтровертність - намальований один кактус.

Прагнення до захисту, відчуття сімейної спільноти - наявність квіткового горщика, зображення домашнього кактуса.

Прагнення до самотності - намальовано дикий, пустельний кактус.

Окрім бесіди можна використовувати метод анкетування. Перевагою цього методу є задача економія часу.

Психолого-педагогічна література пропонує велику кількість методик, які дозволяють визначити рівень агресії та виявити причини її прояву. Вважається, що для молодшого шкільного віку найбільш підходять методики Р. Жіля (визначення типів поведінкових реакцій, рівня агресивності дитини на основі активно-агресивної реакції: крик, насмішки над кимось, протест, порушення заборон, дратівливість тощо), Розенцвейга (тест на оцінку поведінки особистості в конфліктній ситуації; допомагає визначити особливості адаптації до його соціального оточення, виявленню стереотипів емоційного реагування та особливостей реакцій на певні проблеми, невдачі, які зустрічаються у повсякденному житті), А. Басса - Е. Даркі (методика, яка дозволяє оцінити не лише рівень агресивності дитини, але й причини її виникнення); методика «Тест руки» Е. Вагнера (виявлення в дитини схильності до агресивності як особистісної риси) /ДОДАТОК А 3/.

Доволі популярними для визначення агресивності дитини, як ми уже зазначали, є проєктивні методики: «Неіснуюча тварина», «Крокодил», «Кактус» та ін.. Однак, велику роль в них грає суб'єктивний фактор оцінки, оскільки аналіз продуктів діяльності дітей - чи то малюнків, чи то вербальних відповідей, проводиться конкретним дослідником, що має свою точку зору на

процес. У зв'язку з цим проєктивні методики рекомендується використовувати спільно з статистичними методами [23].

У процесі діагностики агресії найчастіше використовують опитувальник, розроблений Арнольдом Бассом та Енн Даркі. Ця методика дозволяє визначити типові для досліджуваних форми агресивної поведінки. Застосовуючи її, можемо наочно переконатися в тому, що у різних категорій школярів агресія має відмітні якісні та кількісні характеристики. Разом з цим дана методика дозволяє отримати дані про готовність учнів діяти у певному напрямку та зробити деякі висновки про зміст мотиваційної сфери школяра, оскільки вибір способів поведінки з числа звичних для суб'єкта форм реагування пов'язаний з реально діючими смисловими мотивами.

Методика містить вісім шкал, які дозволяють оцінити не лише схильність до агресії, але й виявити форми її прояву:

- Вербальна агресія;
- Негативізм;
- Непряма агресія;
- Образливість;
- Дратівливість;
- Фізична агресія;
- Підозрілість;
- Почуття провини.

Дана методика загалом розрахована на підлітків, тож психологи адаптували її для учнів молодшого шкільного віку (*ДОДАТО А 4*).

Нами було проведене констатувальне дослідження з метою виявлення рівня агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку. Дослідження було здійснене на базі Ржавинецького опорного закладу Юрківецької ОТГ Заставнівського району Чернівецької області у другому класі. Другий клас було обрано тому, що у цьому віці більшість школярів уже достатньо адаптувалися до умов шкільного навчання, у зв'язку з чим міра впливу кризової ситуації на рівень агресії буде мінімальною. У той же час

другокласники продовжують зростати як у фізичному, так і психологічному плані. Таким чином, для них залишаються відмітними ті риси, які обумовлюють специфіку молодшого шкільного віку загалом (ДОДАТОК А 2).

У проведеному дослідженні взяло участь 20 другокласників - 12 дівчаток і 8 хлопчиків. Для діагностики агресивності використовувалися методики «Неіснуюча тварина», «Термометр», модифікований для учнів молодшого шкільного віку опитувальник А. Басса -Е. Даркі.

Вибір означених методик зумовлений прагненням до об'єктивності у підході до виявлення наявності агресивності у школярів та її рівня, оскільки проєктивні методики допомагають отримати інформацію про дитину безпосередньо з малюнка, а опитувальник - визначити міру агресивності й те, як вона найбільше проявляється.

Оскільки методика «Неіснуюча тварина» є проєктивною, то головну роль тут відіграє уміння дитини фантазувати, малюнок дитини не лише тісно пов'язаний з емоціями, що мають певне значення у формуванні образів, навіяних дитячою фантазією, але й з цілком реальними, конкретними особистісними й соціальними проблемами дитини. Ще одна особливість цієї методики полягає у тому, що процес проєкції, відбуваючись поза контролем свідомості, усе ж відображає свідомі установки дитини.

Методика проводилася за стандартною процедурою: спочатку ми поспілкувалися з другокласниками, встановили контакт і лише згодом повідомили про характер завдання: придумай і намалюй неіснуючу тварину та дай їй назву, яка не існує. Далі уточнили, що не бажано брати тварину з мультфільму чи кінофільму, оскільки вона уже кимось придумана; тварини, яких на планеті уже немає, також не підходять.

Методика «Неіснуюча тварина» якнайкраще показує прояви агресивності, що віддзеркалені у таких елементах малюнку, як ікла, роги, копита тощо. (Зразки малюнків представлено у ДОДАТКУ В2). Малюнки дітей з високим рівнем агресії відзначалися такими ознаками: велике зображення, лінія малюнку сильно окреслена, переважають елементи тіла, які

безпосередньо пов'язані з насиллям: відкрита паща, великі зуби; гострі, розлогі товсті роги, великі кігті, товсті копита, гостре велике жало, загрозливі клешні тощо; наявність різних виступів, наростів - щупальця, пухирці, вуха, роздвоєний хвіст й ін.; зображення двох або декількох тварин, де одні нападають, а інші втікають; деталізація мускулатури, горба, лап, крил, дзьоба, хвоста й т. п.

Аналіз результатів показав наступне: схильність до агресивної поведінки відмічається у шести учнів, у двох учнів (дівчаток) наявний високий рівень вираження агресивності, у десяти учнів - середній рівень агресивності, у двох - низький рівень агресивності. Схильність до агресивності має дванадцять учнів.

Другокласникам також було запропоновано адаптований для них опитувальник А. Басса - Е. Даркі (для аналізу ми обрали такі три основні шкали, як фізична агресія, непряма агресія, вербальна агресія). Аналіз відповідей дозволив зробити такі висновки: серед агресивних реакцій у більшій мірі другокласникам притаманний фізичний прояв (6 хлопчиків і одна дівчинка); показники вербальної агресії є доволі високими у дівчаток (10) і деколи проявляються у хлопчиків (4); непряма агресія, згідно відповідей на питання, проявляється у 13 опитаних.

У якості ще одного діагностичного інструменту з метою визначення емоційних станів другокласників їм було запропоновано методичку «Термометр» (ДОДАТОК В 2). Позначки термометра відповідають певним емоційним станам: захоплення, радість, насолода, спокій, врівноваженість, байдужість, тривожність, сонливість, гнів. Школярі відзначали на школі термометра свій поточний емоційний стан (ближчий до гніву чи до радості). Позначка до 36 градусів відповідає слабкому вираженню емоційного стану, а від 38 до 39 - високому вираженню. Проаналізувавши відповіді другокласників, бачимо, що у 15 учнів переважає слабке та середнє вираження стану, у 3-х - високий рівень вираження гніву, у всіх 20-ти учнів

спостерігається високий рівень тривожності, що, на нашу думку, зумовлено викликами нашого часу - воєнним станом.

Отримані результати говорять про те, що агресивність у молодшому шкільному віці у більшій мірі є своєрідною захисною реакцією на стресові ситуації, шкільні виклики (проблеми з успішністю, оцінюванням знань, визнанням однолітками). Щодо характеристик агресивної поведінки, то відзначаються прояви як фізичної, так і вербальної агресії, нестриманість, імпульсивність. Високий рівень тривожності, обумовлений страхом, емоційними переживаннями, пов'язаними з війною, загалом не впливає на збільшення зовнішньої деструктивної агресивності молодшого школяра, є скоріше чинником депресивних станів, аутоагресії.

2.2. Програма корекції агресивної поведінки молодших школярів

У науковій літературі поняття корекції трактується як «виправлення, поліпшення» [24, с.179]; «метод комплексного психологічного впливу на дитину з метою зміни її життєвих настанов, поглядів, навичок поведінки, а також розвитку таких психічних функцій, як пам'ять, увага, мислення» [26, с.41]. Для того, аби результат роботи з агресивною дитиною був успішним, потрібно аби корекція носила не епізодичний, а системний, комплексний характер, що передбачає опрацювання кожної характерологічної особливості дитини.

З учнями молодшого шкільного віку, як зазначають дослідники, контакт встановлювати найлегше, оскільки в них ще доволі сильні властиві цьому віковому періоду механізми навіювання та ідентифікації. Труднощі виникають з того моменту, коли дитина спрямовується до психолога, часто вона це сприймає як покарання. тому сприймає за страхом і недовірою. Тож на етапі знайомства доцільно використати прийом ігротерапії чи арт-терапії, аби встановити належний контакт, акцентувати значимість цієї людини для дитини, її переконання в тому, що саме ця людина може підтримати, надати допомогу.

Робота з агресивними дітьми молодшого шкільного віку базується на певних принципах. До загальних психологи до них відносять такі: учень відповідає за свою поведінку; кращий спосіб формування конструктивної поведінки - щоденна її демонстрація близьким оточенням дитини; деструктивна агресивність має бути негайно припинена і справедливо засуджена.

Також серед основних принципів поведінкової корекції, варто враховувати:

- принцип об'єктивності (зосередження уваги на вербальному й невербальному мовленні, фізіологічних проявах агресії, емоційних і рухових реакціях);

- принцип поведінкової оцінки (аналіз, власне, агресивної поведінки, причини її виникнення та наслідків);

- принцип системності (аналіз виявів агресивної поведінки у різних ситуаціях);

- принцип співробітництва (встановлення довірливих відносин між психологом, педагогом і дитиною; усвідомлене прагнення змінити ситуацію, що склалася на краще) [42].

Учителі, психологи, які працюють з агресивними дітьми, повинні дотримуватися морально-етичних засад, проявляти високий рівень таких професійно важливих якостей, як емпатія, гуманізм, сердечність, уважність, стриманість, бути не упередженим та стриманим у своїх оцінках. Категорично заборонено нав'язувати свою думку й оцінки дитині та її батькам; намагатися кардинально змінити темперамент, не враховувати психофізіологічні та характерологічні особливості школяра; покласти відповідальність за результати корекції лише на дитину.

Корекційна робота здійснюється такими *шляхами*:

- безпосередня робота з агресією, спрямована на послаблення, корекцію чи перемикання агресивних реакцій; навчання дитини прийнятним способам вираження гніву, реагування на негативну ситуацію;

- опосередкований вплив на агресивність через роботу з особистістю в цілому, її Я-концепцією, самосвідомістю, самооцінкою, самосприйняттям; сприяння особистісному зростанню;

- формування впевненості, толерантності;

- розширення поведінкового репертуару й вдосконалення поведінкових стратегій (від ворожості, негативізму, маніпулювання - до співробітництва й компромісу);

- розвиток емоційної грамотності учасників педагогічного процесу.

У агресивних дітей слабо розвинений контроль над своїми емоціями, часто він зовсім відсутній, тому важливо у корекційній роботі з такими учнями сформувати навички контролю й керування своїми емоціями, гнівом, агресією, навчати їх прийомам саморегуляції. Важливо також, аби учні засвоїли релаксаційні техніки.

Дослідники виокремлюють чотири варіанти реакції на гнів. Перший - надавати дітям практично прийнятні методи для вираження гніву безпечним способом у зовнішньому плані. Другий - допомогти дітям підійти до об'єктивного сприйняття почуття гніву, спонукати до емоційної реакції на гнів і ситуацію в цілому тут і тепер. У цих випадках психологи пропонують малювати гнів червоним кольором або ліпити з червоного пластиліну, тобто позначити свій гнів. Дуже часто у молодших школярів образ їх гніву асоціюється з кривдником, тим об'єктом, на який гнів спрямовано.

Третій - дати можливість вербального контакту з почуттям гніву - нехай скажуть усе, що хочуть сказати тому, кому хочуть. Як правило, після того як учні повністю висловляться (іноді вони можуть кричати й плакати), відбувається трансформація зорового образу гніву в позитивний бік, - діти стають більш спокійними та відкритими для подальшої роботи.

Четвертий варіант - обговорення з дітьми причин їх гніву, у яких ситуаціях він найчастіше виникає, як вони його відчують, як поведуться у цей час. Важливо, аби дитина навчилася усвідомлювати, розуміти механізм гніву й наділі навчилася оцінювати ситуацію, аби вміти зробити вибір між відкритим

(асоціальним) проявом гніву чи його проявом у прийнятній в соціальному відношенні формі.

Практики зазначають, що доволі актуальним є включення у корекційну роботу ігор, спрямованих на комунікаційну кооперацію. У грі, у безпечній для дитини обстановці закріплюються навички позитивного міжособистісного спілкування й формуються конструктивні поведінкові реакції, які у подальшому проєктуються у реальне життя.

Наприклад, для навчання учнів умінню співпрацювати, конструктивно взаємодіяти в малих групах доцільно використати гру «Груповий портрет». Завдання - намалювати загальний портрет, на якому присутня кожна дитина. Це посилює в дітей почуття належності до групи, співтовариства. У цій грі розвивається здатність до конструктивної взаємодії, навички творчого самовиявлення. Клас розбивається на чотири або три групи, кожній з них дається великий аркуш паперу (ватман формату А3), воскова крейда чи фломастери.

Кожна група повинна намалювати картину, на якій зображені усі учасники команди. Оскільки свій власний портрет малювати не можна, потрібно між собою домовитися, хто кого малює. Учні мають разом подумати над тим, як розмістити малюнок на аркуші, яким буде сюжет картини та роль кожного у загальному сюжеті. Коли всі групи завершать завдання, потрібно провести презентацію картини.

По завершенні обговоріть з дітьми емоції, які вони відчували, коли малювали їх портрет; що вони відчували, малюючи іншого; як прийшли до рішення, кого і де малювати; чи задоволені учні своїми портретами; наскільки їм сподобалося працювати разом; портрет якої команди сподобався найбільше і чому.

Корекційна робота, спрямована на навчання дітей навичкам саморегуляції полягає у встановленні певних правил, які допоможуть дітям справитися з гнівом; у закріпленні цих навичок в рольовій грі; у навчанні

релаксаційним технікам з використанням глибокого дихання (*ДОДАТОК В 1*).

Агресивні діти в силу своїх характерологічних особливостей мають достатньо обмежений набір поведінкових реакцій на проблемні ситуації. Як правило, вони дотримуються силових моделей поведінки, які з їх точки зору мають захисний характер. Цей корекційний напрямок своєю метою ставить навчання дитини баченню різних способів поведінки в проблемній ситуації, а також допомогти їй сформувати навички конструктивної поведінки, тим самим розширивши спектр поведінкових реакцій у проблемній життєвій ситуації й мінімізувати або ж зняти деструктивні елементи в поведінці.

Серед методів, вправ, ігор, спрямованих на навчання дитини конструктивним поведінковим реакціям у проблемній ситуації психологи виокремлюють роботу з малюнками тієї чи іншої проблемної ситуації, тестовий матеріал С. Розенцвейга.

Роботу з малюнками краще всього проводити у невеличкій групі, що складається не лише з агресивних учнів, але й тих, у кого добре розвинені навички спілкування, які контактні, відкриті, товариські. Учням пропонується придумати якнайбільше різних варіантів поведінки, можливих ситуацій, що зображені на малюнку, придумати невеличку історію-продовження у залежності від вибраної моделі поведінки: «Коли я роздратований», «Коли я радію», «Коли я сумую», «Коли я щасливий» тощо.

Можливі такі варіанти роботи: вся група дітей працює з одним малюнком. Учні по чергово пропонують свої варіанти поведінки й разом, в обговоренні придумують історії - продовження. По завершенні можна дітям дати завдання намалювати ті варіанти історії, які їм сподобалися найбільше.

Наступний варіант - учні діляться на двійки чи трійки й кожній з цих груп роздається своя картка з малюнком. Важливо, аби у міні-групі була лише одна агресивна дитина. Усе інше співпадає. За бажанням можна ввести елемент змагання між групами: яка із груп запропонує більше варіантів поведінки та історій-продовжень у малюнках [41].

Така робота переслідує дві цілі: дати агресивній дитині можливість побачити різні варіанти поведінки (через розповіді інших), а також простежити наслідки того чи іншого варіанту поведінки.

Психологи зазначають, що агресивні діти, як правило, мають низький рівень емпатії (здатність відчувати стан іншої людини, уміння стати на її позицію). Вважається, що якщо агресор зможе поспівчувати своїй жертві, його агресія наступного разу буде слабшою. Тому такої ваги набуває робота вчителя з розвитку в молодших школярів почуття емпатії.

Ефективною формою роботи може стати рольова гра, у процесі якої дитина отримує можливість поставити себе на місце іншого, оцінити свою поведінку з боку. Наприклад, коли в групі відбувся конфлікт, фізична чи вербальна агресія, можна розібрати цю ситуацію в групі, запросивши в гості відомих літературних персонажів. Ці персонажі розігрують конфліктну ситуацію, а потім просять дітей їх примирити. Учні пропонують різні способи виходу з конфлікту. Можна дітей розділити на дві групи, надати їм право вибору, чия позиція є для них більш прийнятною, чиї інтереси вони прагнули б захистити.

Для спільного обговорення доречно брати варіанти найбільш традиційних проблемних ситуацій: що робити, коли з твоїми речами поводяться неналежним чином, коли прозиваються, зумисно штовхають, обжають, принижують тощо. Корекційна робота в цьому аспекті допоможе налагодженню товариських стосунків, розуміти почуття інших, адекватно оцінювати те, що відбувається.

Важливим є те, що у кінцевому результаті учні отримують навички ставати на позицію іншої людини, розпізнавати її почуття, переживання, навчитися тому, як себе поводити у ситуаціях виклику. Загальне обговорення сприятиме гуртуванню дитячого колективу, формуванню сприятливого психологічного клімату в класі.

Методи, вправи, ігри повинні підбиратися відповідно на формування усвідомлення світу емоцій, почуттів інших, розвиток емпатії (робота з

фотографіями, символічними зображеннями емоцій, пісочна терапія, казкотерпапія, тренінг).

У корекційну роботу з агресивними дітьми слід включати комплекс вправ, спрямованих на формування позитивної самооцінки, оскільки у дітей, які мають агресивність, самооцінка неадекватна. Це пов'язано з певними порушеннями Я-образу. Серед агресивних дітей частіше зустрічається занижена самооцінка: Я-поганий, яка є відображенням оцінки (сприйняття) значимих для них дорослих (батьки, вчителі). Агресивні діти потребують реконструкції позитивного Я-образу, позитивного само сприйняття й самоусвідомлення, що, в свою чергу, дозволить знизити їх агресивність.

Отже, у практичній діяльності може використовуватися «Програма корекційного впливу на агресивних дітей», яка включає моделювання ситуацій, ігри, інсценування, релаксаційні вправи, тематичні бесіди, рольове програвання ситуацій (ДОДАТОК В 3).

Дослідники зазначають, що в роботі з агресивними дітьми потрібно виокремити й такий напрямок, як роботу з батьками й вчителями. (ДОДАТОК Б 3) Батьки повинні активно працювати з прихованою агресивністю дитини. У педагогічному колективі повинен бути взаємозв'язок практичного психолога й педагогів.

Сімейне благополуччя є однією із невід'ємних передумов нормального розвитку дитини. Статистика свідчить, що більшість дітей з асоціальним типом поведінки - діти з сімей з нестійким типом виховання, де панує байдужість до емоційного світу дитини, її інтересів, протиріччя вимог, жорстокість покарань, а інколи й повна відсутність обмежень чи заборон з боку батьків.

Батьки агресивних дітей часто потребують психологічної допомоги, набуття навичок конструктивної взаємодії з власними дітьми. Основним завданням роботи вчителя початкових класів з батьками є перемикання уваги дорослого з фіксації агресивної поведінки дитини на власні неконтрольовані негативні емоційні стани, оскільки уміння дорослої людини володіти собою є

найкращим гарантом адекватної поведінки його дітей. Також необхідно допомогти батькам оволодіти прийомами конструктивного, позитивного спілкування з метою виключення у відповідь агресивної поведінкової реакції з боку дітей чи погашення тієї, що вже проявилася.

Перш за все батькам потрібно навчитися спостерігати за своїми дітьми, виникненням страхів, тривожності, агресивних реакцій. Приховані форми агресії якнайкраще проявляються в іграх, батьки мають це знати, як і розуміти необхідність конструктивного спілкування, розуміння одне одного, підтримки (ДОДАТОК В 2).

Аби дитина почувалася спокійно й впевнено потрібно налагодити конструктивні взаємини, чути один одного. Для цього потрібно поводити разом якомога більше часу, ділитися своїми думками, мріями, досвідом, розповідати про своє дитинство, власні невдачі й перемоги.

У період збудження, стресу, роздратування намагайтеся не переносити свої емоції на дитину, демонструйте приклад того, як можна конструктивно справитися з проблемою, не дати негативу взяти гору. Дітям важливо пояснити ваш стан, емоції, аби вони не думали, що є причиною цього стану: Я роздратований, хочу побути один, подумати; Справи на роботі бажають кращого. Через кілька хвилин я буду в нормі, а зараз дай мені змогу справитися з нервами. Справа не в тобі, проблеми на роботі тощо.

Психологи радять заздалегідь готувати дитину до подій травматичного характеру (візит до лікаря, вступ до нового навчального закладу, переїзд тощо).

Окрема проблема - приклад агресивності у шкільному середовищі, невміння вчителів стримувати свої емоції, приклади деструктивної поведінки. Дослідники виокремлюють низку особистісних чинників, які стимулюють агресивність учителів і пов'язані з їх професійною діяльністю:

- зниження соціальної адаптивності педагогів, що проявляється в активних формах реагування - конфліктах, звинувачуваннях, маніпуляціях, імперативності, особливо у старших за віком, зі стажем;

- зниження емоційної стійкості і як наслідок - емоційне вигорання;
- суб'єктивне сприйняття дефіциту часу, що є причиною підвищення рівня тривожності й невпевненості;
- новітні виклики часу (нові вимоги до професійної діяльності, невпевненість у майбутньому, воєнний стан тощо).

Шляхи ослаблення вчительської агресії - цілеспрямована робота, спрямована на розвиток рефлексії й професійної самосвідомості; участь у психолого-педагогічних семінарах відповідної тематики, навчальних тренінгах; ознайомлення з тематичною психолого-педагогічною літературою тощо.

Традиційним засобом корекції агресивності є соціально-психологічний тренінг - «організаційна інтерактивна форма освітнього процесу, яка спирається на досвід і знання її учасників; запланований процес, призначений поповнити навички та знання учасників, перевірити їхнє ставлення до проблеми, підвищення життєвої компетентності учасників» [45, с.7].

Суттєвою перевагою тренінгу є те, що він створює конструктивну атмосферу і дає можливість працювати без хвилювань, знімаючи тривожність щодо можливості прийняття невірної рішення, промилки; враховується думка кожного з учасників; спілкування відбувається у творчій атмосфері; є можливість вільно висловлювати свої думки; навчання через практику; розуміння, підтримка, толерантність.

У психолого-педагогічній літературі знаходимо чимало практичних порад, цікавих вправ для корекції емоційної сфери молодшого школяра, зняття агресивних реакцій, які допоможуть вчителю організувати освітній процес на належному, комфортному для його учасників, рівні: І.Біркова: «Оволодіння навичками саморегуляції. Опанування агресивних проявів у поведінці : заняття з елементами тренінгу» (2016), О.Кальчева «Управління гнівом» (2016), Н. Колендзян «Як допомогти агресивній дитині (ігри, вправи, виховні заходи, психодіагностичні методики)» (2015), О. Мізерна

«Корекційна тренінгові програма «Самовдосконалення» для подолання агресивних проявів» (2009), І. Середа «Використання технології арт-терапії в корекційно-виховній роботі» (2019), Н. Четверікова «Глинотерапія. Робота з першокласниками, які мають труднощі з адаптацією, що виявляються в агресивній поведінці» (2017) та ін.

Отже, плануючи корекційну роботу з агресивними дітьми, потрібно використовувати такий алгоритм роботи:

- аналіз ситуацій, що спричиняють агресивні прояви;
- визначення причин агресії, форм її прояву;
- можливі/ реальні наслідки;
- визначення корекційно - розвивальної мети й завдань психолого-педагогічного впливу; вибір стратегії впливу;
- оцінка результатів, критерії ефективності роботи.

Аби організація роботи з корекції агресивності учнів молодшого шкільного віку була ефективною потрібен комплексний підхід, тісна співпраця практичного психолога, вчителя, батьків та інших учасників освітнього процесу.

До основних шляхів корекції агресивних реакцій молодших школярів віднесемо такі:

- діагностика причин, форм, особливостей вияву агресивності молодших школярів;
- оптимальне застосування відповідних методів та прийомів в освітньому процесі;
- просвітницька робота;
- консультативна робота з батьками та вчителями;
- тренінгові заняття, методики корекції відхилень у поведінці.

2.3. Психолого-педагогічна профілактика проявів агресії у поведінці молодших школярів

Профілактика є однією з форм психолого-педагогічного супроводу учасників освітнього процесу. З грецької це слово перекладається у значенні превентивних заходів для недопущення чогось. Термін «педагогічна профілактика» в у наукових джерелах трактується як система виховних впливів, спрямованих на створення оптимальної ситуації розвитку дітей і підлітків, що сприяють прояву різних видів їх активності та попереджають негативні прояви поведінки [85].

Психолого-педагогічна профілактика агресивних проявів - це система превенцій, пов'язана з усуненням зовнішніх причин, факторів та умов, що викликають агресивні реакції у дітей. Здійснюється на фоні загальної гуманізації освітнього процесу. Її ефективність перш за все пов'язана зі всіма учасниками освітнього процесу. Однак, доволі часто елементарні права дитини порушуються, що вимагає включення у профілактичну роботу системи заходів із соціального захисту дитинства.

Умовами успішної профілактичної роботи вважають її комплексність, послідовність, диференційованість, своєчасність.

Дослідники зазначають, що профілактика - це не лише частина превентивної роботи, спрямованої на виявлення та усунення причин і умов агресивності, а й система заходів, спрямованих на попередження прояву агресії. Профілактика передбачає вирішення проблем, які ще не виникли, інакше кажучи, попереджає ці проблеми (наприклад, своєчасна й всебічна підготовка дитини до першого класу здатна випередити розвиток агресивності, формування деструктивної поведінки молодшого школяра).

Інші профілактичні заходи приймаються безпосередньо перед виникненням проблеми. Так, побачивши окремі прояви агресивності, вчитель може провести профілактичну бесіду, дати відповідні поради, зробити певні пояснення, попереджаючи тим самим поглиблення проблеми й виникнення деструктивних форм агресії [68].

Наступна група профілактичних заходів застосовується по відношенню до проблеми, яка уже існує, але попереджає виникнення інших. Наприклад, учитель працює з окремими поведінковими недоліками дитини, попереджаючи розвиток негативних особистісних рис тощо.

Зауважимо, що у процесі спілкування з вчителем, школярі засвоюють не лише зміст навчального матеріалу, але й відношення до них з боку педагога. Однак, слово вчителя набуває сили впливу лише у тому випадку, коли він розуміє учня, проявляє до нього увагу, допомагає, навчає, тобто встановлює з ним стосунки через обопільну діяльність.

Учні очікують від учителя мудрих вчинків, уміння вирішувати різні проблемні ситуації спокійно і справедливо, що, на їх думку, є природнім. Несправедливість, байдужість, зневага викликає обурення поведінкою наставника, що може надовго визначити нестійкий характер його взаємостосунків з учнями й брак виховної сили педагогічного впливу.

Дітям «властиві наслідування й підвищене навіювання, що як позитивно, так і негативно впливають на засвоєння норм і правил поведінки. У зв'язку з недостатнім розвитком самосвідомості діти можуть наслідувати небажані форми поведінки - грубість, недисциплінованість тощо. В інших випадках, коли вони беруть за взірць поведінку улюбленого вчителя, авторитетних для них дорослих, наслідування і підвищене навіювання полегшує засвоєння норм і правил поведінки» [76, с.97]. Особливо важливого значення у цей період набуває приклад дорослих, передусім вчителя.

Дослідження говорять і про такі ганебні явища, як жорстоке поводження з школярами, особливо тими, які мають відхилення у поведінці, активні форми агресії. Нині учні скаржаться на те, як «учителька боляче схопила мене за вухо»; «учителька била мене по пальцях лінійкою, бо я зробив помилки у її завданні»; «вона вдарила мене журналом по голові», «вона сіпала мене за волосся», «вона дуже кричала на мене»; «вона обзивала мене поганими словами» й ін.. Звичайно, що такі речі неприпустимі, учитель має нести за це відповідальність.

Психолого-педагогічний вплив лише тоді буде успішним, коли вчитель користується повагою і довірою з боку своїх вихованців, готовий до співробітництва з ними на основі рівноправного діалогу, за реакцією дітей розуміє, як саме вони сприймають і оцінюють його особистість. У цьому випадку, як зазначає С. Решетіло, відбувається не лише особистісне зростання учня, але вдосконалюється особистість самого вчителя [80].

Перші два підходи відносять до загальної профілактики, а третій - до спеціальної.

Психологи зазначають: якщо дитина змушена постійно дбати про свій захист через те, що постійно відчуває дефіцит любові, тепла, взаєморозуміння на початковому етапі формування його особистості, вона звикає також захищатися і від своїх потреб, і від самої себе. Така дитина потребує особливого підходу з боку дорослих, особливо вчителя.

Коли вчитель безумовно приймає кожну дитину, тепло й по-товариськи до неї відноситься, помічає будь-який поступ на дорозі до успіху, то тривожність, страхи, захисні реакції школяра помітно знижуються. Він не боїться відкрито говорити про свої почуття, думки, переживання, не ховається за уявними масками, залишається самим собою.

Така взаємодія учителя й учня забезпечує розвиток і самоактуалізацію особистості дитини, попереджає формування агресивності. Тож «найкращий спосіб запобігти агресивності дитини – проявляти до неї любов, ласку і добро» [82, с. 87].

У здійсненні превентивної роботи з молодшими школярами дослідники акцентують такі основні принципи:

- підтримка в учня його гідності й позитивного образу Я;
- обговорення ситуації, вчинку та його наслідків, а не особистості й характеру самої дитини;
- бачення змін в особистісному зростанні через порівняння дитини з самою собою, а не іншими дітьми;
- заборона на застосування негативних оцінних суджень, навішування

ярликів, негативне програмування;

- конструктивна і коректна взаємодія, уникнення нав'язування дитині всупереч її бажанню способів діяльності й поведінки;

- прийняття і схвалення усіх продуктів творчої діяльності молодшого школяра, незалежно від форми, якості, змісту.

Однією із важливих умов продуктивної превенції є вміння вчителя реалізувати в роботі з кожною дитиною індивідуальний підхід, який відрізняється не лише змістом матеріалу, що використовується, але й різноманітністю методик. Основними завданнями такого підходу є такі:

- зосередження уваги на особистості й особистому досвіді як первинних феноменах, притаманних людині;

- підкреслення таких виняткових людських рис, як свобода вибору, творчість, самооцінка й самоактуалізація, індивідуальні здібності, неповторність;

- комплексний підхід у підході до дитини, повнота й цілісність її оцінки;

- визнання людської гідності й індивідуальності як основоположних цінностей, установка на розвиток потенційних можливостей кожної дитини.

Використання у профілактичній роботі індивідуального підходу, опора на їх індивідуальні особливості, специфіку провідної діяльності, їх потреби й пізнавальні інтереси є одним із найбільш продуктивних напрямків, оскільки дозволяє виокремити й проаналізувати актуальні проблеми дитини, обґрунтувати її психологічні труднощі й підібрати найбільш прийнятну форму їх корекції.

Критеріями ефективності діяльності педагога можуть слугувати : організація активної діяльності дитини в освітньому процесі; формування мотиву майбутньої діяльності; використання різних джерел знання; навчання учнів різним способам опрацювання інформації; особистісно орієнтований підхід; опора на сильні сторони дитини; вміння працювати з батьками, включати їх у коло інтересів своїх дітей .

Одночасно з організацією індивідуального підходу, педагог повинен

знати методика організації роботи з учнівським колективом з метою створення атмосфери психологічного комфорту й творчості. Тож вчителю необхідно: виявляти й знати як загальний психологічний настрій колективу школярів, так і настрої його окремих членів; постійно тримати у полі зору неофіційну структуру колективу й бачити взаємозв'язки у ньому: хто лідер, хто найбільш емоційний, хто ізольований, які угруповання склалися тощо; орієнтуватися у сильних і слабких сторонах своїх вихованців, перш за все з позицій виконання ними своїх навчальних обов'язків.

Характер спілкування з учнями залежить від того до якого типу особистості належить вчитель: чи авторитарний, чи демократичний, чи ліберальний. Успіх продуктивного розвитку школяра багато в чому визначається особливостями особистості вчителя, його відношенням до своєї професії, учнів, методичною майстерністю. Позитивною стороною вчителя, який працює з агресивними школярами та їх батьками є те, що він поєднує роль вчителя, дослідника, діагноста й здатен до проведення психологічної роботи зі школярами [92, с.48].

Особливості педагогічної діяльності передбачають комунікативні ситуації, які вимагають якостей, що сприяють ефективному міжособистісному спілкуванню: здатність до рефлексії, емпатію, гнучкість, комунікабельність, здатність до співробітництва. Саме ці якості стимулюють стан емоційного комфорту, розумової активності, творчого пошуку, сприяють взаєморозумінню й співпереживанню. У той же час ця якості є основою гуманістичного потенціалу вчителя й сприяють розвитку особистості кожної дитини, забезпечуючи доцільність та ефективність педагогічної взаємодії.

Узагальнюючи психолого-педагогічні дослідження, у профілактичній роботі з молодшими школярами щодо попередження агресивних проявів у поведінці можна виокремити такі *підходи*:

- інформаційний (інформування дітей про їх права, обов'язки, вимоги до поведінки, усім тим, що повинен знати учень молодшого шкільного віку

про проблему агресивності);

- соціально-профілактичний (виявлення, нейтралізація або мінімізація причин, що призводять до агресивності);

- медико-біологічний (своєчасне розпізнавання фізичних і психічних порушень, які можуть викликати агресивність, співпраця з психологом, лікарем, корекційний психолого-педагогічний вплив);

- психолого-педагогічний (превентивно-виховна, реабілітаційна робота, соціалізація особистості учня).

Зауважимо, що у процесі профілактичної роботи, як правило, поєднується декілька підходів, що значно її підсилює, робить більш продуктивною.

Профілактика агресивної поведінки молодших школярів органічно пов'язана з процесом їх соціалізації й залежить від таких умов: комплексність, послідовність, диференційованість, своєчасність, прогностичність.

Отже, психолого-педагогічна допомога особистості, схильної до проявів агресії трактується як система психолого-педагогічних заходів, що спрямовані на:

- виявлення причин, які спричиняють агресію;
- попередження умов за яких такі прояви переростають у деструктивні;
- організацію безпечного середовища, позитивного соціально-психологічного клімату в мікросоціальному оточенні дитини;
- створення можливостей для самореалізації зростаючої особистості.

Профілактична програма агресивності повинна включати не лише безпосередню роботу з молодшими школярами, але обов'язково з їх батьками чи особами, що їх заміняють. На основі опрацьованих психолого-педагогічних джерел, проведеного дослідження, нами розроблені поради, які посприяють вчителям, батькам, дітям попереджувати сплески агресії та деструктивні прояви агресивної поведінки молодших школярів (ДОДАТОК В 4).

Дослідники проблеми агресії в учнів молодшого шкільного віку наголошують на тому, що психолого-педагогічну роботу з ними потрібно спрямовувати у таких основних напрямках:

- підвищення рівня самооцінки дитини (звертатися до дитини по імені, хвалити навіть за невеликі успіхи, відзначати їх у присутності інших дітей; створення ситуацій успіху);

- навчання дитини здатності контролювати себе у конкретних життєвих ситуаціях, сумісне обговорення проблеми, що виникла, помилок дитини; програвання напружених ситуацій (контрольна робота, відвідування стоматолога, виступ на концерті тощо);

- послаблення м'язової напруги (використання ігор, техніка глибокого дихання, арт-терапія, тренінги тощо);

- побудова уроку таким чином, аби мотивацією діяльності школяра була не страх перед покаранням, а інтерес до процесу оволодіння знаннями, захоплення, задоволення;

- інноваційне навчання, застосування під час уроку елементів гри, вікторин, презентацій тощо.

Отже, узагальнимо основні *рекомендації вчителям і батькам* щодо попередження агресивних проявів в учнів молодшого шкільного віку.

Коли прояви агресивності незначні, на них можна не акцентувати особливу увагу, доречно показати дитині розуміння її стану; перемкнути учня, дати інше завдання, роботу; надати підтримку. Слід довіряти дитині - недовіра породжує тривогу, невпевненість, внутрішні конфлікти. Чесність, довіра, прийняття - основа емоційного благополуччя дитини.

До уваги брати не саму особистість дитини, а її негативні вчинки, аналізувати разом із дитиною конкретні випадки її поведінки.

Встановлення зворотнього зв'язку з дитиною - зацікавленість, доброзичливість, послідовність. Доцільно використовувати такі прийоми, як: констатація факту деструктивної поведінки (Ти поводишся агресивно); діалог з дитиною (Ти злишся? Тобі тривожно?); звернення до мотивів агресії (Ти

хочеш продемонструвати силу? Ти хочеш скривдити Миколку?); виявлення педагогом почуттів щодо небажаної поведінки учня (Мені не подобається, коли зі мною так розмовляють, Я серджуся, коли на мене хтось занадто голосно кричить); апеляція до правил, норм поведінки (Битися не можна, Ми ж з тобою домовлялися).

Дорослим слід уникати протиріч у своїх діях, вчинках. Будьте для дитини прикладом толерантності, покажуйте приклад наслідування у ситуації, коли ви гніваєтеся, сердитися тощо: як поводитися, як справляєтеся з агресією. Водночас, не приховуйте свої негативні емоції, дитина має знати, що ви маєте на них право. Допоможіть дитині усвідомити те, що кожна людина має право на помилку, однак вона має й відповідальність за наслідки. Навчіть дитину як виявляти гнів, не шкодячи іншим, робити висновки із своїх вчинків, шукати альтернативні виходи із проблемної ситуації.

Не можна відповідати агресією на агресію, насміхатися, принижувати, ставити завищені чи непослідовні вимоги. Якщо порівнювати результати роботи дитини, то тільки її власні (досягнула вчора, тиждень, місяць тому тощо).

Навчіть дитину приймати рішення, робити вибір, адже це посилює почуття відповідальності, стимулює самоконтроль, зменшує тривожність, вразливість, безпомічність.

У разі покарання дитини, приймайте виважені, справедливі рішення. Ніколи не висміюйте і не принижуйте дитину. Якщо ви помилилися, принесіть свої вибачення, поясніть, чому вчинили саме так.

Допомагайте дитині перебувати у ситуаціях, в яких вона буде успішною (доручіть якусь важливу справу, наголошуючи, що її не зможе добре виконати ніхто інший; покладіть на неї відповідальність по догляду за квітами, домашньою твариною тв. та ін.). Хваліть та мотивуйте позитивну поведінку дитини, звертайте увагу на її досягнення, успіхи, аби вона не добивалася вашої уваги агресивними проявами поведінки. Будьте щедрими на любов і ласку, підвищуйте самооцінку дитини.

Висновки до розділу 2

Для виявлення рівня агресивності та агресії використовуються різні методи дослідження: спостереження, бесіда, тестування, аналіз продуктів дитячої творчості та ін.. Їх вибір обумовлюється валідністю (мірою адекватності дослідницьких інструментів), надійністю, відповідністю віковим нормам учнів молодшого шкільного віку.

Проведене констатувальне дослідження показало, що біля половини молодших школярів схильні проявляти імпульсивність у своїй поведінці, мають високий рівень нестриманості, практично у всіх школярів спостерігається високий рівень тривожності, що пов'язано з війною. Виявлена перевага таких характеристик агресивної поведінки, як нестриманість, в окремих випадках схильність до деструктивних форм проявів (пряма фізична агресія), схильність до прямої вербальної агресії, аутоагресія.

Способи корекції агресивності молодших школярів пов'язані з теоріями й класифікацією видів агресії. Так, зважаючи на дослідників, що розглядають агресію як результат відсутності сценаріїв конструктивного реагування в ситуації конфлікту, корекційна робота повинна спрямовуватися не на коректування агресивності як особистісної риси, а на розширення способів реагування дитини в ситуації, коли вона зустрічає перепону на шляху задоволення потреби, тобто на збагачення її досвіду спілкування з однолітками й дорослими.

У роботі з агресивністю традиційними формами є різноманітні заняття, тренінги, вправи, які спрямовані на навчання дітей контролю емоцій та способам реакції на негативні виклики, наприклад виливати агресію можна через предмети-замінники (порвати папір, побити боксерську грушу), активні дії (рухливі ігри, заняття спортом), символічні прояви (малюнок, аплікація тощо); розвиток умінь понижувати рівень емоційної напруги (релаксативні вправи, медитація, музикотерапія й ін.); навчання неконфліктним формам спілкування як у сім'ї, так і в школі; виховання на принципах співробітництва, позитивний приклад дорослих.

Профілактика агресивних проявів у поведінці молодших школярів залежить від таких умов, як: комплексність, послідовність, своєчасність, прогностичність, пріоритет превентивності.

Психолого-педагогічна допомога, спрямована на корекцію проявів агресивної поведінки молодших школярів перш за все орієнтована на основні чинники, що обумовлюють їх виникнення й прояв: корекція наявних порушень в емоційно-вольовій, мотиваційній, моральній сферах; робота з виправлення порушень сімейного виховання - гармонізація стосунків; гармонізація міжособистісних стосунків з однолітками; корекція поглядів і установок вчителів стосовно дитини з агресивністю, навчання вчителів конструктивним способам взаємодії з ними. Серед основних завдань корекційної роботи - навчання дітей прийомам регулювання емоційного стану, формування й закріплення альтернативних способів поведінки у ситуаціях, що провокують агресію.

Профілактика і попередження агресивності дитини є не лише соціально значимою, але й психологічно необхідною. Раннє виявлення поведінкових проблем у дитини, системний аналіз характеру їх виникнення й адекватна корекційно - виховна робота попереджають десоціалізацію в майбутньому. Несвоєчасне виявлення початкових ознак агресії призводить до того, що незначні відхилення стають сталими, деструктивними порушеннями поведінки.

ВИСНОВКИ

Проблема агресивної поведінки є гостроактуальною для сучасної психолого-педагогічної науки. Формування гармонійної особистості неможливе без пильної уваги психологів і педагогів до фізичного й психологічного здоров'я дитини, оскільки саме у дитячому віці закладаються їх основи.

Дослідженням агресивності учнів молодшого шкільного віку у вітчизняному науковому дискурсі займалися І. Астремська, Н. Ворнік, О. Глузман, І. Головська, А. Гордєєва, В. Іванова, Л. Кравченко, І. Лежух, Н. Литвинчук, С. Томчук, В. Шебанова, О. Яковлева та інші. Науковці наголошують на тому, що поняття агресії та агресивності різняться за своєю суттю, зазначаючи, що агресивність - це прояв особистісних якостей, своєрідний механізм захисту від нападу, зазіхань інших, особливість характеру, й саме тому здатна визначити загальні тенденції поведінки індивіда в суспільстві, це готовність особистості проявити агресію; агресія ж - усвідомлені дії людини, спрямовані на нанесення фізичної чи психологічної шкоди іншій людині чи тварині, поведінкова реакція у відповідь на дії іншої людини.

В оцінці агресивності як явища існує два підходи: етико-гуманістичний (тракує агресію як деструктивну, дезадаптивну якість особистості; та еволюційно-генетичний (тракує цей феномен як біологічно виправдану форму поведінки, що сприяє виживанню). Тож агресивність є системною якістю особистості, яка обумовлює схильність суб'єкта до використання агресивного стилю поведінки, проявляється на різних рівнях психіки: психофізіологічному, психологічному, соціально-психологічному, включає в себе різні компоненти: емоційні, мотиваційно-вольові, соціально-психологічні.

У психолого-педагогічних дослідженнях наголошується на тому, що агресивність і агресія мають двояке значення для людини: з одного боку, кожна особистість повинна мати певну міру агресивності, оскільки агресія

належить до характеристик активності й адаптивності людини. З іншого боку - агресія може набувати небезпечних форм. Не слід також забувати і про те, що людина, обтяжена певним зарядом агресивної активності, неодмінно страждає від неї сама, а також у великій мірі може спричиняти біль іншим.

Відсутність єдиної думки стосовно сутності й структури агресивності обумовила й відсутність загальноприйнятої типології цього явища. Так, деякі науковці виокремлюють дві основні групи: фізична й вербальна, інші додають ще дві - ворожість і гнів; окремі - наголошують конструктивний (позитивний) і деструктивний (негативний) типи агресивності. А. Налчаджян пропонує розрізняти проактивний і реактивний тип; І. Астремська-гетероагресивність і аутоагресивність. Вивчаючи агресивність молодших школярів, О. Глузман описує три типи агресивності: тотальна, поведінкова й прихована, які відрізняються мотиваційними особливостями та формами прояву.

Для молодших школярів цей віковий період є кризовим у зв'язку з вступом до школи й адаптацією. Провідною діяльністю стає навчальна діяльність. Учням потрібно вміти зосереджуватися на цій діяльності. Також відмічаються певні психологічні особливості: сприйняття стає більш аналітичним; в контексті пом'яті - дитина виокремлює і усвідомлює мнемонічну задачу та здійснює її; у контексті уяви - розвиток шляхом розуміння умовних понять, метафори, продуктивна уява, розвиток творчої уяви. У дітей з'являється внутрішній план дій, рефлексія та здійснюється перехід від наочно-образного до словесно-логічного мислення. Через новоутворення, кризу семи років у дитини з'являється агресія.

На основі констатувального дослідження учнів другого класу можемо підтвердити наявність проблеми прояву агресивності у дітей молодшого шкільного віку. Основними проявами є дратівливість, схильність до сварок, образ доміантність, гнів. Зустрічають прояви насилля у формі окремих фізичних виявів, основною ж формою вияву є вербальна агресія.

Для того, аби агресія не приймала деструктивні форми вияву у

поведінці молодшого школяра, необхідно організувати профілактичну роботу. Ця робота повинна спрямовуватися на усунення причин агресивної поведінки, не обмежуватися лише зняттям зовнішніх проявів порушеного розвитку.

При побутові корекційних програм слід враховувати не лише симптоматику: форми агресивних проявів, міру цих проявів, ступінь відхилення, але й ставлення школяра до своєї поведінки, оцінювання її наслідків.

З метою ефективною корекції агресивності дітей, слід застосовувати різноманітні засоби, такі як: арт-терапія, музикотерапія, казкотерапія, ігрові вправи. Найбільш ефективним засобом у молодшому шкільному віці, як показує практика, є ігрова діяльність.

Зниження рівня агресивності в учнів молодшого шкільного віку можливе за умови послідовного застосування систематичної, добре продуманої корекційно-розвивальної програми з використанням різноманітних засобів.

Узагальнюючи результати нашого дослідження, до шляхів психолого-педагогічної корекції агресивності учнів молодшого шкільного віку віднесемо такі: оптимізація виховного середовища; гармонізація особистісного розвитку дитини; корекційні тренінгові заняття; просвітницька і консультативна робота з батьками; використання вчителем освітньому процесі відповідних методів, прийомів, засобів; оптимізація системи превентивних заходів.

Безпосередня робота вчителя з учнями повинна відбуватися через навчання їх прийнятним способам вираження гніву, контролю емоцій, конструктивним способам поведінки, формування здатності до довіри, співчуття та співпереживання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агресія, агресивність. Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник О.М. Степанов. к.: Академвидав, 2006. С.10.
2. Агресивна дитина: як їй допомогти / Упоряд. О. А. Атемасова. Х.: Вид-во «Ранок». 2010. 176 с.
3. Астремська І.В. Теоретичні аспекти проблеми дослідження агресивної поведінки особистості. *Наукові праці : соціологія*. 2015. № 213. 111- 115 с.
4. Афанасьєва В.В. Профілактика та корекція агресивної поведінки підлітків у навчальному процесі. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2009. № 1. С. 47-52.
5. Бафталовська Н. Я. Агресивна поведінка учнів. *Шкільному психологу усе для роботи*. 2010. № 6 (18). С. 9-11.
6. Бегеза Л. Є. Особливості впливу взаємин у сім'ї на агресивність підлітків з адиктивною поведінкою / Л. Є. Бегеза, В. В. Трофимчук // *Психологічний часопис*. 2019. Т. 5. № 12. С. 207-219.
7. Бичковська Галина. Агресивна дитина. Запобігання та обмеження *Психолог*. 2018. N 5/6. С. 32-34.
8. Біркова Ірина. Оволодіння навичками саморегуляції. Опанування агресивних проявів у поведінці : заняття з елементами тренінгу. *Психолог*. 2016. N 21/22. С. 27-29.
9. Важковиховуваність: сутність, причини, реабілітація : Навчальний посібник для соціальних педагогів та практичних психологів / За ред. О. Пошкової. Суми : Університетська книга, 2009. 346 с.
10. Вознюк О. В. Психолого-педагогічні та філософські аспекти агресивної поведінки: спроба міждисциплінарного аналізу. *Вісник Житомирського державного університету ім. Івана Франка*. Житомир, 2017. Вип. 2 (88) : Педагогічні науки. С. 61-64.
11. Волянська О. В. Проблема агресивної поведінки підлітків: фактори та механізми соціалізації. *Вісник Національного університету*. Юридична академія України імені Ярослава Мудрого. 2016. №3. С.117-134.

12. Вольська М. Причини виникнення агресивної поведінки у дошкільному віці. *Психологія молодшого школяра : зб. наук.-метод. пр.* Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка. Житомир : Рута, 2016. С. 23-26.
13. Ворнік Н. Діагностика та корекція агресивності молодших школярів методом казкотерапії. *Наука і освіта.* 2016. № 2-3. С. 10-15.
14. Воропаєва, Т., Авер'янова, Н. Розвиток конфліктологічних ідей в історії філософської думки (Від Зигмунда Фрейда до наших днів). *Молодий вчений*, 2021. №8 (96), 30-36 с.
15. Врачинська Н. Ф., Булгакова О. М. Профілактика агресивної поведінки підлітків. *Практична психологія та соціальна робота.* 2012. № 12. С. 38- 41.
16. Гарасимів Т. З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 420 с.
17. Гиренко С.П. Агресивна поведінка особистості в конфлікті. *Вісник Харківського Ун-ту. Серія «Психологія».* 2000. № 472. С. 49 – 51.
18. Глузман О.В. Агресія та її глибинно-психологічні джерела: Навчальний посібник. К.: ТОВ Видавництво «Освіта України», 2006. 256 с.
19. Гнатенко П. Агресія і природа людини. *Директор школи, ліцею, гімназії.* 2017. № 3-4. С. 12-16.
20. Головська І. Г. Психологічні аспекти проявів агресії у молодших школярів / І.Г. Головська, В.Ф. Черней. *Шкільному психологу усе для роботи.* №8 (20). 2010. С. 21-22
21. Гомезо М.В. Вікова психологія / М.В. Гомезо, В.С. Герасимова, Г.Г. Горєлова, Л.М. Орлова. Київ: Просвіта, 2019. 345 с.
22. Горбунова В. Виховання без нервування: як упоратися з упертюхами, ледарями, плаксіями, розбишаками, крикунами та хитрунами : майстер-клас для мам і тат. Харків : «Клуб Сімейного Дозвілля», 2014. 399 с.
23. Гордєєва А. Агресивність молодших школярів у процесі адаптації до школи : шляхи та методи психокорекції. *Психолог.* 2013. №14. С.1-24.

24. Горноста́й П.П. Психологія особистості: словник-довідник. Київ: Рута, 2001. 320 с.
25. Гуцуляк Л. Профілактика агресивної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти: Теоретичний аспект. 2022. *Humanitas*. Вип. 1. С. 22-28.
26. Діагностика та корекція агресивності у дітей / упорядник Т. Червонна К.: Редакції загальнопед. газет, 2014. 128 с.
27. Дроздов О.Ю., Скок М.А. Проблеми агресивної поведінки особистості: навч. посіб. Чернігів: ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка, 2000. 156 с.
28. Зеленова М. Психічний стан і поведінка першокласників залежно від типу педагогічної взаємодії. *Психолог*. 2004. № 25-26. С. 80-88.
29. Іванова В. В. Причини та форми агресивної поведінки школярів *Практична психологія та соціальна робота*. 2000. № 5. С. 14-16.
30. Ігнат'єва О. Особливості агресивної поведінки молодших школярів / О. Ігнат'єва, М. Куліш. *Психологія молодшого школяра* : зб. наук.-метод. пр. / Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка. Житомир : Рута, 2016. С. 56-60.
31. Ільїна Н. М. Конфлікти в загальноосвітній школі: навч. посіб. Суми: Учні́в. книга, 2015. 182 с.
32. Кальчева О. Ю., Місяк О. К. Управління гнівом: навч.-метод. посіб. Київ, 2016. 67 с.
33. Карпінська Т. С. Гендерні особливості прояву агресії дітей в умовах переживання вікової кризи. *Актуальні проблеми психології* : Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. 2011. Вип. 15. С. 45–52.
34. Карпінська Т. Основні методи та прийоми попередження і контролю агресивної поведінки. *Психологія і суспільство*. 2010. № 4 (42). С. 104-110.
35. Качмар О.В. Дитяча та підліткова агресія як об'єкт освітнього впливу: спроба філософської концептуалізації. *Гілея*. 2017. Вип. 121.С. 112-115.
36. Качмар Олександра. Освіта як дієвий механізм профілактики й подолання агресивної поведінки особистості. *Вища школа*. 2017. N 4. С.55-64.

37. Кириленко Валентина. Корекційна робота психолога та соціального педагога / соціального працівника з профілактики й подолання агресивної поведінки молодших школярів. *Поч. школа*. 2018. N 1. С. 54-57; № 2. С. 50-53.

38. Кириленко, Т. Емоційна сфера особистості: вектори вивчення. *Вісник Київського нац. університету ім. Тараса Шевченка*. 1(8). 2018. С.26–29.

39. Кіричевська Є. Насильство в загальноосвітніх навчальних закладах: стратегії подолання. *Практична психологія і соціальна робота*. 2010. № 8. С. 4-10.

40. Козак Н. М. Робота з агресивними дітьми. *Шкільному психологу*. Усе для роботи. 2009. № 7 (7). С. 19-30.

41. Колендзян Н.М. Як допомогти агресивній дитині (ігри, вправи, виховні заходи, психодіагностичні методики): методичний посібник. Кам'янець-Подільський. 2015. 76 с.

42. Колісніченко Г. Корекція агресивної поведінки школярів. *Соціальний педагог*. 2008. № 9 (21). С. 28-39.

43. Кононко О. Дитяча агресія: специфіка, причини виникнення, виховання вміння її долати. *Нова педагогічна думка*. 2019. № 3. С. 80-85.

44. Корольчук М.С. Психодіагностика. Київ: Ельга-Ніка, 2007. 400 с.

45. Котова Ю. Методи профілактики та корекції агресивної поведінки учнів. *Соціальний педагог*. 2015. № 3(39). С. 6-11.

46. Кочанова Ю.В. Агресивність та агресія як соціальні категорії. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. Сер. : Соціологія. 2010. Т. 146, Вип. 133. С. 50-54.

47. Кравченко Любов. Подолання агресивної поведінки молодших школярів: педагогічний аспект. *Науковий пошук молодих дослідників / Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка, Студ. наук. т-во фіз.-мат. ф-ту*. Житомир, 2018. Вип. XI. С. 87-89.

48. Кравчук С. Психологічні особливості особистості, схильної до використання агресії як захисту. *Вісник КНУ Шевченка*: Сер. Соціологія. Психологія. Педагогіка. 2004. Вип. 21 (20-21). С. 86-88.

49. Кузьменко В. В., Диса О. В., Шинкаренко І. О. Психологія девіантної поведінки : навч. посіб. Дніпро : Видавець Біла К. О., 2019. 68 с.
50. Лежух І. Агресивність молодшого школяра / І. Лежух, К. В. Касярум *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. 2016. Вип. 2. С. 83-84.
51. Леско Н. Феномен насильства над дітьми в освітньому середовищі України. *Traektoriâ Nauki*, 2018. № 4(05). С. 1001–1007.
52. Литвинчук Н.Б., Мельниченко Н.М. Агресивність молодших школярів як соціально-психологічна проблема. *Вісник Національного авіаційного університету*. Серія: Педагогіка. Психологія: зб. наук. пр. К. : Національний авіаційний університет, 2023. Вип. 1(22). С. 111-118
53. Лобанова А.С., Калашнікова Л.В. Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти: підруч. для студентів вищих навч. закладів. К.: Вид-во «Каравела», 2017. 470 с.
54. Лобач О.О., Мірошніченко Т.В. Педагогічна корекція агресивності у молодших школярів: Методичні рекомендації для вчителів початкових класів. Полтава: ПДПУ, 2005. 70 с.
55. Мазоха, І.С. Індивідуально-психологічні особливості агресивності особистості : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Одеса, 2008. 20 с.
56. Максимова Н. Ю., Мілютіна К. Л., Піскун В. М. Основи дитячої патопсихології : навч. посіб. для вузів. Київ : Перун, 2019. 464 с.
57. Мединська Ю. Агресивна дитина: зрозуміти, щоб допомогти. *Психологія і суспільство*. 2002. №1. С. 107-118.
58. Меленчук Н., Прокопенко К. Психологічний захист осіб із різним рівнем агресивності. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія Психологічні науки. 2021. №1. С. 25-31.
59. Мелоян А. Є. Проблема агресії у контексті українського психоаналізу. *Психологія. Зб. наук. праць*. К.: НПУ ім.М.Драгоманова. Вип.22.2003.С.17–22.
60. Методика діагностики показників та форм агресії Басса-Дарки. URL: <https://vseosvita.ua/library/metodika-diaagnostiki-pokaznikiv-ta-form-agresii-bassadarki-23373.html> (Дата звернення: 20.04.2023).

61. Методика Q-сортування тенденцій поведінки в групі. URL: <https://vseosvita.ua/library/embed/01003fog-cc9e.doc.html#:~:text> (Дата звернення: 20.04.2023).

62. Мізерна О.О. Корекційна тренінгові програма «Самовдосконалення» для подолання агресивних проявів. *Практична психологія та соціальна робота*. 2009. №4. С. 37-43

63. Мовчан П. Алгоритми вияву агресії. Київ : Віче, 2003. 27 с.

64. Ничипоренко Катерина. Прояви агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку. *Інноваційні процеси в розвитку дошкільної та початкової освіти* : зб. наук. пр. / М-во освіти і науки України, Житомир. держ. унт ім. І. Франка. Житомир, 2018. С. 191-193.

65. Новікова Неоніла. Подолання агресивної поведінки підлітків : корекц.-розвив. програма. *Психолог*. 2017. N 7/8. С. 21-33.

66. Олексюк Н.В. Актуальність використання мультимедійних засобів у попередженні агресивної поведінки молодших школярів. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2014. Том 43. № 5. 211 с.

67. Олійникова Н.Д. Рекомендації щодо роботи з дітьми, схильними до проявів агресії та дітьми-жертвами насильства: Посібник для практичних психологів, соціальних педагогів, педагогів. Первомайськ. 2010. 105 с.

68. Оржеховська В.М. Профілактика девіантної поведінки неповнолітніх: навч. Посіб. Черкаси : ред. Чабаненко Ю. 2008. 376 с.

69. Охрімчук Р. Багатолика агресія. *Початкова школа*. 2003. № 6. С.4 –7.

70. Павелків В.Р. Методологічні та теоретичні засади дослідження агресії й агресивної поведінки. *Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України* / За ред. С.Д. Максименка. К., 2004. Т. 4. Вип. 4. С. 22-25.

71. Папуча М. В. Проблеми психології особистісного розвитку: монографія. Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2008. 384 с.

72. Перелік психосоціальних методик та методик для соціально-психологічного обстеження. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/minimumi.pdf>

73. Пасічник Т. Агресія як психологічний феномен. *Психологічний журнал*. 2013. №5. 44-48 с.

74. Перхайло Н. А. Вербальна агресія як об'єкт соціально-педагогічної профілактики. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Тернопіль: ТНПУ. 2015. № 2. С. 125–130.

75. Петечел О.Ю. Теоретичний аналіз проблеми агресії. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: збірник наукових статей*. 2017. Випуск 44. С.88-102.

76. Петрочко Ж.В. Діти в складних життєвих обставинах: соціально-педагогічне забезпечення прав: монографія. Рівне: видавець О.Зень, 2010. 368 с.

77. Петрушко Сніжана. Форми агресивної поведінки молодших школярів. *Тези доповідей студентської наукової конференції Чернівецького національного університету (25–27 квітня 2023 року)*. Факультет педагогіки, психології та соціальної роботи. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2023. С. 193-194.

78. Проблеми розвитку та корекція емоційної сфери молодшого школяра / Упоряд. О. А. Атемасова. Х.: Вид-во «Ранок». 2014. 176 с.

79. Пугач М. Вандалізм – біла пляма в педагогіці й психології / М. Пугач. *Виховна робота в школі*. 2017. № 12. С. 33-35.

80. Решетіло С.В. Вплив агресивності на самопочуття та налагодження стосунків з оточуючими. *Шкільному психологу усе для роботи*. №7. 2009. С. 28-30.

81. Рибачук В.М. Особливості прояву агресивної поведінки. *Педагогічний процес : теорія і практика*. 2015. № 1-2 (46-47). С.147-150

82. Рожков М.І., Байбородова Л.В., Ковальчук М.А. Виховання толерантності у школярів: Навчально-методичний посібник. Ярославль: Академія розвитку: Академія Холдинг: 2003. 192 с.

83. Руденко Л. М. Детермінанти виникнення агресивної поведінки. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Серія: Соціально-педагогічна. 2012. №.19 (1). С. 231-242.

84. Рущенко І. П. Соціологія особистості та девіантної поведінки. Текст лекцій для студентів спец. 054 «Соціологія». Харків : НТУ «ХПІ», 2020. 130 с.

85. Савельєва Н. М. Соціальна профілактика девіантної поведінки : курс лекцій з презентацією навч. посіб. для студентів і магістрів спец. «Соц. робота» і «Соц. педагогіка». Полтава : ПНПУ, 2016. 110 с.

86. Савонько Є.І. Оцінка і самооцінка як мотиви поведінки школярів різного віку. *Питання психології*. 2019. № 4. 38 – 134 с.

87. Серєда І. Використання технології арт-терапії в корекційно-виховній роботі. *Інноваційна педагогіка*. 2019). № 10. С. 63-66.

88. Синицька О.М. Профілактика агресивності дітей старшого дошкільного віку методами арт-терапії. *Підготовка фахівців у контексті становлення Нової української школи : у 2-х ч. / за заг. ред. В. Є. Литнєва, Н. Є. Колесник, Т. В. Завязун*. Житомир, 2018. Ч. 1. С. 170- 173.

89. Смазнова І. С. Агресія і толерантність: філософсько-правовий дискурс : монографія . Одеса : Фенікс, 2019. 378 с.

90. Смирнова Е.О. Психологічні особливості і варіанти дитячої агресивності. *Питання психології*. 2002. № 1. С. 17-26.

91. Сухомлинский В.О. Розмова молодим директором школи Вибр. тв.: в 5 т. Київ: Радянська школа, 1980. Т. 4. С. 534.

92. Томчук С.М. Негативні психічні стани молодших школярів та їх корекція: Навчально-методичний посібник. Вінниця: ВСЕІ Університету Україна . 2005. 95с.

93. Томчук С.М., Томчук М.І. Психологія тривоги, страху та агресії особистості в освітньому процесі. Вінниця: КВНЗ «ВАНУ», 2018. 200 с.

94. Туркот Тетяна. Агресивна поведінка: виявити, запобігти, допомогти. *Дошк. виховання*. 2016. N 12. С. 6-8.
95. Чала Ю. М., Шахрайчук А. М. Психодіагностика : навч. посіб. Харків : НТУ «ХПІ», 2018. 246 с.
96. Четверікова Наталя. Глинотерапія. Робота з першокласниками, які мають труднощі з адаптацією, що виявляються в агресивній поведінці. *Психолог*. 2017. N 17/18. С. 14-18.
97. Чуб Н. В. Агресивність. «Важкі» діти. Знайти підхід. *Шк. психологу*. Усе для роботи. 2018. N 3. С. 36-38.
98. Шарапова О.В. Класифікація девіантної поведінки молодших школярів. *Нові технології навчання*. 2002. № 33. С. 160-166.
99. Шебанова В.І. Експрес-діагностика агресивного типу реагування молодших школярів у ситуаціях фрустрації. *Практична психологія та соціальна робота*. 2002. № 3. С. 4-7.
100. Шебанова В.І. Особливості комунікації і типу агресивного реагування молодших школярів. *Педагогіка і психологія*. 2001. № 3-4. С. 132-141.
101. Шевченко В., Оганян А. Захисні механізми психіки та їх взаємозв'язок з формами агресивної поведінки. *Науковий вісник Мну імені В.О. Сухомлинського*. Психологічні науки. 2016. №1 (16). С. 235-329
102. Яковлева О.В. Причини агресивної поведінки молодших школярів. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. № 1 (290). 2015. С. 296-302.
103. Яськова Н. Використання електронних соціальних мереж у виховній роботі (на прикладі попередження агресивної поведінки учнів). *Застосування електронних соціальних мереж як інструментів формування інформаційноосвітнього середовища навчання старшокласників* : метод. рек. Нац. акад. пед. наук України, Ін-т інформ. технологій і засобів навчання; [за ред. О. П. Пінчук]. Київ : Пед. думка, 2018. С. 20-22.

ДОДАТКИ

Додаток А 1

Схема спостереження за поведінкою дитини

Характер порушення поведінки	У чому конкретно проявилось дане порушення поведінки
Агресивність	<p><i>Фізична:</i> ламає іграшки або споруди; рве книжки; дитина штовхає однолітків, вдаряє однолітків; кусається, плюється;</p> <p><i>Прихована:</i> щипає інших, говорить образливі слова, коли не чує дорослий;</p> <p><i>Вербальна:</i> лається, говорить образливі слова; говорить нецензурні слова;</p> <p><i>У вигляді загрози:</i> замахується, але не вдаряє; лякає інших;</p> <p><i>В міміці:</i> стискає губи; червоніє, блідне; стискає кулаки;</p> <p><i>Як реакція на обмеження:</i> чинить опір при спробі утриматися від агресивних дій; перешкода стимулює агресивна поведінка;</p> <p><i>Спрямована на себе:</i> кусає, щипає себе; просить себе вдарити ще раз.</p>
Запальність	<p><i>У фізичних діях:</i> несподівано для всіх кидає гру; може розірвати посібник, книгу, малюнок; плюнути;</p> <p><i>У розмові:</i> може несподівано грубо відповісти; сказати нецензурне слово.</p>
Негативізм	<p><i>У фізичних діях:</i> робить все навпаки; насилу включається в колективну гру;</p> <p><i>Відмови:</i> відмовляється від цікавої для всіх діяльності;</p> <p><i>Вербально:</i> говорить часто слова «не хочу» чи «не буду»;</p>
Демонстративність	<p><i>У рухах:</i> відвертається спиною, перебільшує руху на заняттях;</p> <p><i>Як орієнтація на власний стан і поведінку:</i> прагне звернути на себе увагу заважаючи організації заняття; робить щось навпаки, спостерігає за реакцією інших;</p>
Образливість	<p><i>Як реакція на перешкоду:</i> ображається при програші в грі;</p> <p><i>В міміці:</i> невдоволений вираз обличчя, плаче;</p> <p><i>Реакція на оцінку інших:</i> болісно реагує на зауваження;</p>
Конфліктність	<p><i>Активна або реактивна:</i> сам провокує конфлікт; відповідає конфліктно на конфліктні дії інших;</p> <p><i>Внаслідок егоцентризму:</i> не враховує бажань і інтересів однолітків;</p>
Емоційна відгородженість	<p><i>Як емоційна відданість діяльності:</i> входить у приміщення і відразу йде до іграшок; зайнятий своєю справою і не зауважує оточуючих;</p> <p><i>Особливості мовної поведінки:</i> не використовує мову як засіб спілкування; коли говорить, то мова не звернена на співрозмовника;</p> <p><i>Особливості зорового контакту:</i> уникає дивитися в обличчя співрозмовника;</p>
Нерішучість	<p><i>У соціальних стосунках з іншими:</i> уникає ситуації усного опитування на занятті; не відповідає, хоча знає відповідь; відмовляється від провідної ролі у грі;</p>

	<i>Прояв у мові:</i> використовує слова «не знаю», «може бути», «важко сказати»; не відповідає на питання, хоча знає правильну відповідь;
Тривога	<i>У міміці:</i> блукаючий, відсторонений погляд; <i>У розмові:</i> не може пояснити причини уникає поведінки, тривоги; <i>У взаєминах з іншими:</i> спить разом з батьками; прагне бути ближче до дорослого;
Скутість	<i>У розмові:</i> затинається у мовленні; <i>Реакція на новизну:</i> незграбний у новій ситуації;
Егоцентризм	<i>Як ставлення до себе:</i> вважає що всі цукерки, всі іграшки для нього; <i>У взаєминах:</i> нав'язує свою гру або бажання; <i>У розмові:</i> часто використовує займенники «я»;
Дефіцит уваги	<i>Зміст допомоги дитині:</i> доводиться словесно повторювати завдання кілька разів; потрібне поєднання слів з показом; способу дії; <i>У розмові:</i> перепитує умови виконання завдання.

Додаток А 2

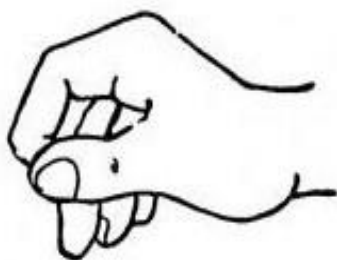
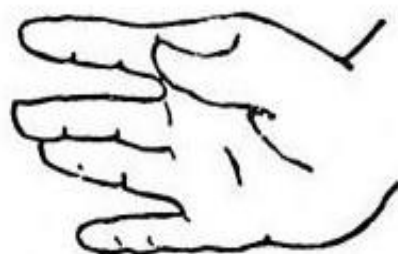
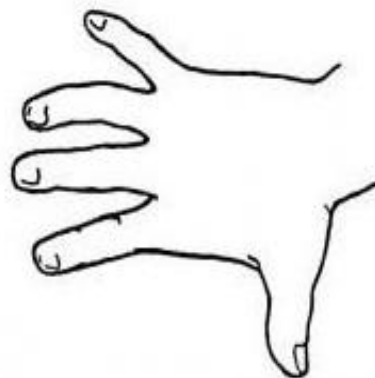
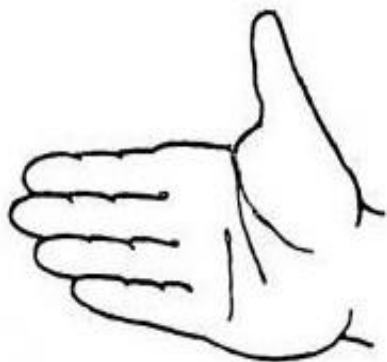
Шкала агресивності (P. Orpinas, R. Frankovski)

Інструкція. Дайте, будь – ласка, відповідь, як часто ви здійснювали перераховані нижче дії стосовно однокласників або інших дітей. Свої відповіді обведіть кружечком.

№ п/п	Твердження	Протягом останніх 7 днів						
		0 разів	1	2	3	4	5	6+
1	Я дразнив інших, аби їх розсердити							
2	Я був сердитим більшу частину дня							
3	Я давав здачу дітям, які намагалися вдарити мене першими							
4	Я говорив про інших дітей таке, що мої слова викликали сміх у оточуючих							
5	Я підбивав інших дітей до бійки							
6	Я сильно штовхав інших дітей							
7	Я легко сердився на інших дітей							
8	Я ініціював бійку, бо був сердитий							
9	Я бив кулаками або копав когось ногою							
10	Я обзивав інших дітей							
11	Я погрожував вдарити когось							

Додаток А 3

Тест: Руки Вагнера –тест агресивності

Інструкція до тесту

- Уважно розгляньте запропоновані Вам зображення і скажіть, що, на Вашу думку, робить ця рука? Якщо досліджуваний вагається з відповіддю, йому пропонується запитання: - *Як Ви думаєте, що робить людина, якій належить ця рука?* - *На що здатна людина з такою рукою?* - *Назвіть всі варіанти, які можете собі уявити.*

Важливо у всіх можливих випадках (якщо досліджуваний не виражає протесту) максимально знижувати невизначеність відповіді, наповнювати змістом висловлювання типу «хтось, щось, комусь» і т.п.

Обробка результатів. Усі відповіді фіксуються в протоколі. Крім запису відповідей реєструється положення, в якому досліджуваний тримає картку, а також час з моменту пред'явлення стимулу до початку відповіді. При обробці отриманих результатів кожену відповідь досліджуваного відносять до однієї з 11 категорій.

Агресія (А). Рука сприймається як домінуюча, завдає шкоди, активно захоплює який-небудь предмет, що здійснює агресивну дію (щипає, дає ляпас, давить комаху, готова нанести удар і т.п.).

Вказівка (У). Рука бере участь у дії імперативного характеру: веде, спрямовує, перешкоджає, панує над іншими людьми (диригує оркестром, дає вказівку, читає лекцію, учитель каже до учня: «вийди геть», міліціонер зупиняє машину і т.п.).

Страх (С). Рука виступає у відповідях як жертва агресивних проявів іншої особи або прагне захистити кого-небудь від фізичних впливів; може сприйматися як така, що завдає пошкодження самій собі. У цю категорію також включаються відповіді, які містять тенденції до заперечення агресії (не зла рука; кулак стиснутий, але не для удару, піднята від страху рука, рука, відвертає удар і т.п.).

Емоційність (Е). Рука висловлює любов, позитивні емоційні установки до інших людей; бере участь у дії, виражає прихильність, позитивне ставлення, доброзичливість (дружнє рукостискання; поплескування по плечу; рука, що гладить тварину, дарує квіти; обіймає і т.п.).

Комунікація (К). Рука бере участь в комунікативній дії: звертається до когось, контактує або прагне встановити контакт. Партнери знаходяться в положенні рівності (жестикуляція в розмові, мова жестів, показує дорогу тощо).

Залежність (З). Рука висловлює підпорядкування іншим особам: бере участь в комунікативній дії в позиції «знизу», успіх якої залежить від доброзичливого ставлення іншого боку (прохання; солдат віддає честь офіцерові, учень підняв руку для запитання; рука, протягнута за милостинею; людина зупиняє попутну машину і т.п.).

Демонстративність (Д). Рука різними способами виставляє себе на показ, бере участь у явно демонстративній дії (показує «Ок», милується манікюром, показує тіні на стіні, танцює, грає на музичному інструменті тощо).

Інвалідність (ІВ). Рука пошкоджена, деформована, хвора, нездатна до будь-яких дій (поранена рука, рука хворого або вмираючого, зламанний палець і т.п.).

Активна безособовість (АБ). Рука бере участь у дії, не пов'язаній з комунікацією; проте рука повинна змінити своє фізичне місце розташування, прикласти зусилля (втягає нитку в голку, пише, шиє, веде машину, пливе і т.п.).

Пасивна безособовість (ПБ). Рука в спокої, або спостерігається поява тенденції до дії, завершення якої не вимагає присутності іншої людини, але при цьому рука все ж не змінює свого фізичного стану (лежить, відпочиваючи, спокійно витягнута; людина сперлася на стіл; звисилась під час сну; і т.п.).

Опис (О). У цю категорію входять описи руки без вказівки на вчинені нею дії (пухка рука, красива рука, рука дитини, рука хворої людини тощо).

У протоколі зазначається:

У першій колонці вказують номер картки. У другій – дається час першої реакції на картку в секундах. У третій – наводяться всі відповіді досліджуваного. У четвертій – результати категоризації відповідей. Якщо експериментатору доводиться звертатися до досліджуваного з уточненнями – це позначається (ут).

Після категоризації **підраховується число висловлювань в кожній категорії**

Максимальна кількість балів, яку може набрати досліджуваний, враховуючи, що він дає по чотири відповіді на кожен картку – **40**. Однак він може давати більше відповідей по одних категоріях і менше по інших.

Відповіді, що відносяться до категорій «Агресія» і «Вказівка», розглядаються: як пов'язані з готовністю досліджуваного до вищого прояву агресивності, небажанням пристосуватися до оточення. Категорії відповідей: «Страх», «Емоційність», «Комунікація» і «Залежність» відображають тенденцію до дії, спрямовану на пристосування до соціального середовища; при цьому ймовірність агресивної поведінки незначна.

Відповіді, що відносяться до категорій «Демонстративність» і «Інвалідність», при оцінці ймовірності агресивних проявів не враховуються, тому їх роль в даній області поведінки непостійна. Ці відповіді можуть лише уточнювати мотиви агресивної поведінки. Категорії «Активна безособовість» і «Пасивна безособовість» в аналізі також не беруть участь, так як їх вплив на агресивність поведінки неоднозначна.

Сумарний бал агресивності обчислюється, за формулою:

$$A = (\text{Агресія} + \text{Вказівка}) - (\text{Страх} + \text{Емоційність} + \text{Комунікація} + \text{Залежність})$$

Перший член формули характеризує агресивні тенденції, другий – тенденції, що стримують агресивну поведінку.

Більш змістовну інформацію можна отримати при аналізі питомої ваги і місця агресивних тенденцій в загальній системі диспозицій.

Інформаційною в плані прогнозу агресивної поведінки є частка відповідей в категорії «Агресія» по відношенню до сумарної кількості відповідей в категоріях, що враховуються при підрахунку сумарного балу.

Таким чином, 2-3 агресивних відповіді при повній відсутності відповідей типу соціальної кооперації говорять про великий рівень ворожості, ніж безліч таких відповідей на тлі ще більшої кількості установок на доброзичливу міжособистісну взаємодію.

Важливо, що значення має не тільки співвідношення установок на соціальну кооперацію і агресію, але і те, які саме тенденції протиставляються конфронтації, що спонукає людину до співпраці: страх перед відповідною агресією, почуття власної неповноцінності, залежності або потреба в теплих, дружніх контактах з оточуючими. Зовні схожа поведінка в цих випадках має принципово різні внутрішні детермінанти. Дані про їх природу можна **отримати** при аналізі питомої ваги установок, які протистоять агресії (категорії «Страх», «Комунікація», «Емоційність», «Залежність»).

Використання тесту руки Вагнера може бути продуктивним не тільки при діагностиці агресивності, але і в деяких інших випадках.

Тест емоцій А. Басса - Е. Даркі
(адаптований варіант для дітей молодшого шкільного віку Г.В. Резапкіна)

Запитання анкети:

1. Часом мені хочеться заподіяти шкоду іншим людям.
2. Іноді я говорю погане про людей, яких я не люблю.
3. Якщо мені не подобається, як поведуться мої друзі, я говорю їм про це.
4. Напевно, я не зможу ударити іншої людини.
5. Я ніколи не злюся так сильно, щоб кидатися предметами.
6. Я часто згоден з іншими людьми.
7. Якщо хто-небудь першим ударить мене, я не дам здачі.
8. Коли я злюся, я хлопаю дверима.
9. Якщо хтось не згоден зі мною, я сперечаюся з ним.
10. Того, хто кривдить мене і мою сім'ю, варто побити.
11. Я не здатний на образливі жарти.
12. Я вимагаю, щоб люди поважали мене.
13. Люди, які постійно доводять мене, коштують того, щоб їх «кляцнули по носі».
14. Від злості я іноді похмурий.
15. Навіть якщо я злюся, я не грублю.
16. Я рідко даю здачу, навіть якщо хто-небудь ударить мене.
17. Коли виходить не здається (не так, як я хочу), я іноді ображався.
18. Якщо хтось злить мене, я говорю йому про це.
19. Якщо я розсерджуся, я можу ударити кого-небудь.
20. У мене ніколи не було спалахів гніву.
21. Коли на мене кричать, я починаю кричати у відповідь.
22. Я б'юся стільки ж, скільки інші - не більше і не менше.
23. Іноді я став настільки злий, що хапав ту, що першу попалася мені під руку річ і ламав її.
24. Я лаюся тільки зі зла.
25. Щоб відстояти свої права, я можу побитися.
26. Іноді із зла я стукаю кулаком по столу.
27. Я не можу сказати людині все, що він заслуговує.
28. Є люди, які можуть довести мене до бійки.
29. Часто я тільки загрожую людям, хоча і не збираюся зробити те, про що говорю.
30. Під час суперечки я часто підвищую голос.
31. Я звичайно прагну приховувати своє погане відношення до людей.
32. Я краще згоджуся з чим-небудь, ніж стану сперечатися.

Ключ до тесту емоцій Басса-Даркі

1. Фізична агресія:

«так» - 1; 10; 13; 19; 22; 25; 28; «ні» - 4; 7; 16.

2. Непряма агресія:

«так» - 2; 8; 14; 17; 23; 26; «ні» - 5; 11; 20.

3. Вербальна агресія:

«так» - 3; 6; 9; 12; 18; 21; 24; 29; 30; «ні» - 15; 27; 31; 32.

Критерії для висновків

1. Результат до 55 % свідчить про норму, тобто цей вид агресії притаманний індивіду як ситуативна якість і не є його характерною особливістю.

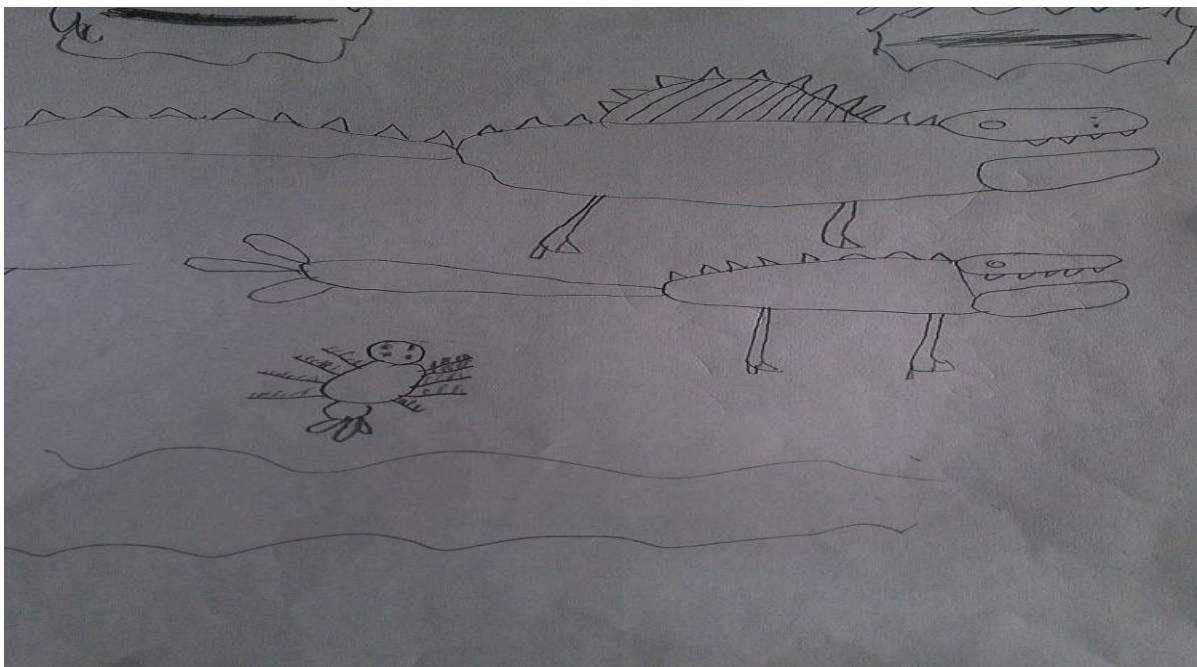
2. 55-70 % - достатня вираженість даної риси.

3. 70 % і більше – надмірна риса.

№	Вид агресії	Відповіді «+» на запитання № ...	Відповіді «-» на запитання № ...	Максимальна кількість збігів	Кількість збігів учня	Співвідношення максимального та поточного результату
1.	фізична	1,10, 13, 19, 22, 25, 28	4, 7, 16	10		
2.	непряма	2, 8, 14, 17, 23, 26	5, 11, 20	9		
3.	вербальна	3, 6, 9, 12, 18, 21, 24, 29	15, 27, 31, 32	13		

Додаток Б 1

Зразки малюнків учнів (проективна методика «Неіснуююча тварина»)

Додаток Б2

Бланк для відповідей за методикою «Термометр»

Бланк для відповідей «Термометр»

ПІБ _____

Клас _____

«Наскільки я розлютився сьогодні
(число, місяць, рік)?»
_____

Інструкція
Перед вами на бланку зображений термо-
метр, на якому є кілька шкал, відповідних тому
або іншому емоційному стану. Поділки на шка-
лах відповідають тому чи іншому рівню вашого
стану. Відзначте будь-яким знаком на цій шкалі
термометра «температуру» наявного в даний
момент стану (в даному випадку — гнів або
злість).

Анкета для вчителя-класовода***Організація корекційної роботи щодо подолання агресивних проявів у поведінці учнів молодшого шкільного віку***

Шановні вчителі! Звертаємося до Вас з проханням взяти участь в анкетуванні, яке проводиться в системі науково-методичної роботи з метою виявлення особливостей та готовності до роботи щодо профілактика та корекції агресивної поведінки молодших школярів.

1. Як ви вважаєте, чи багато учнів вашого класу виявляють прояви агресивності у своїй поведінці?

---

2. Чи вважаєте ви агресивність першочерговою проблемою?

---

3. Які методи ви використовуєте щодо даних проявів під час уроків?

---

4. Які вправи для роботи з гнівом ви знаєте?

---

5. Діагностика та корекція агресивної поведінки повинна здійснюватися:

- а) практичним психологом ЗНЗ;
- б) практичним психологом та батьки учня;
- в) практичним психологом та вчителем-класоводом;
- г) всіма учасниками навально-виховного процесу.

Дякуємо за співпрацю!

Методи роботи щодо подолання агресивності

Вправи, направлені на навчання дитини прийнятним способам розрядки гніву і агресивності

«Листи гніву»

1. Психолог просить дитину подумати про ту людину, яка викликає у неї злість і активне неприйняття, а також про ті ситуації, пов'язані з цією людиною, де дане відчуття виявлялося особливо гостро.

2. Психолог просить дитину написати лист цій людині (частіше - це один з батьків або обоє батьків, однокласник, педагог).

Хай в цьому листі дитина чесно і щиро розповість, що вона переживає, коли бачить цю людину, коли чує докори, зауваження, а можливо, і образи на свою адресу, що їй хочеться зробити у відповідь.

Важливо, щоб дитина повністю виразила свої відчуття, звільняючись від них (попередьте дитину, що крім неї цей лист ніхто ніколи не побачить і не прочитає).

3. Після того, як дитина напише лист, її питають, що хочеться зробити з ним: розірвати, зім'яти, спалити, просто викинути, прив'язати до ниточки повітряної кульки, яка летить тощо. Важливо не пропонувати дитині варіанти дій, а почути її бажання. Часто діти хочуть знищити лист, символічно вивільняючись від негативного відчуття.

4. Необхідно обговорити з дитиною: чи було важко їй писати лист; чи все вона висловила, чи щось залишилося невисловленим; чи змінився її стан після написання листа.

«Малювання гніву»

Для виконання вправи знадобляться листи паперу для малювання, кольорова крейда, фломастери (пластилін, глина).

1. Психолог просить дитину подумати про ту ситуацію (людину), яка викликає максимальне відчуття гніву, агресії з її сторони.

2. Психолог просить дитину відзначити, в яких частинах (частині) тіла вона максимально відчуває свій гнів. Обговорює це з дитиною.

3. Коли дитина розказуватиме про свої відчуття, її питають: «На що схожий твій гнів?», чи «Можеш ти зобразити його у вигляді малюнка або зліпити свій гнів з пластиліну?»

4. Важливо обговорити з дитиною її малюнок, виявляючи при цьому щиру цікавість, і відзначити: що зображено на малюнку; що відчувала дитина, коли малював свій гнів; чи може вона поговорити від імені свого малюнка (для виявлення прихованих мотивів і переживань); чи змінився її стан, коли вона повністю промальовувала свій малюнок.

5. Далі дитину питають, що їй хочеться зробити з цим малюнком.

Т.П. Смирнова відзначила, що деякі діти мнуть малюнок, деякі рвуть і викидають, хтось б'є по ньому, але більшість дітей говорить, що їх «малюнок вже став іншим». В цьому випадку варто попросити дитину зобразити змінений варіант і також обговорити його з дитиною: що вона відчуває, коли малює новий варіант; чи може вона поговорити від імені нового малюнка; яким став її стан тепер.

6. Т.П. Смирнова пише, що часто діти в ході малювання (ліплення) свого гніву починають виказувати все, що вони думають з приводу своєї ситуації і свого кривдника. Не потрібно заважати їм оскільки чим повніше вони висловляться, тим більше це буде сприяти зміні образу в позитивну сторону, а отже, позитивній зміні їх емоційного стану в цілому.

Гра «Тух-тиби-дух»

Мета: зняття негативних настроїв і відновлення сил.

Я повідомлю вам по секрету особливе слово. Це чарівне заклинання проти поганого настрою, образ і розчарувань. Щоб воно подіяло посправжньому, необхідно зробити наступне. Зараз ви почнете ходити по кімнаті, ні з ким не розмовляючи. Як тільки вам захочеться поговорити, зупиніться навпроти одного з учасників, подивіться йому в очі і тричі сердито-пресердито вимовте чарівне слово: "Тух-тиби-дух". Потім

продовжуйте ходити по кімнаті, час від часу підходьте до когось і кажіть чарівне слово. Щоб чарівне слово подіяло, потрібно дивитися в очі людині, що стоїть перед вами. У цій грі є комічний парадокс: хоча діти повинні вимовляти слово "Тух-тиби-дух" сердито, вони не можуть не сміятися.

Якщо діти занадто збуджені або назріла конфліктна ситуація на перерві перед уроком можна провести гру "Мішечок для криків".

Гра «Штовхалки»

Мета: навчити дітей контролювати свої рухи.

Діти розбиваються на пари. Стають на відстань випростаних рук один від одного, упираються долонями. За сигналом ведучих починають штовхатися, намагаючися зрушити суперника з місця.

Можна вводити нові варіанти гри: штовхатися, схрестивши руки; штовхати партнера тільки лівою рукою; штовхатися спиною до спини.

Казкотерапія.

1. Прослуховування казки і обговорення поведінки головних героїв у системі оцінок, категорій "добре – погано".

2. Малювання за мотивами казки. Дітям можна запропонувати намалювати героя, який сподобався чи не сподобався; героя, який чимось схожий на дитину; героя, коли він змінився на краще тощо.

3. Програвання епізодів казки за допомогою іграшок або ляльок. Це дає можливість дитині пережити деякі емоційно значущі ситуації, програти й відреагувати емоції, отримати новий досвід.

4. Творча робота за мотивами казки (придумування іншого завершення, продовження казки, введення нових героїв, зміна характерів героїв, розповісти казку від імені героя).

Тренінг

Усвідомлене й відповідальне батьківство

Мета: сприяти усвідомленню учасниками важливості відповідального ставлення до батьківства.

Завдання:

- розглянути роль батьківства в житті людини;
- обґрунтувати важливість відповідального ставлення до народження дитини;
- проаналізувати стилі батьківської поведінки стосовно дітей та їх вплив на процес формування особистості дитини;
- визначити основні засади усвідомленого батьківства.

I. Вступне слово психолога:

Коли ми запитаємо себе «Що таке сім'я?, то перше, що спадає на думку це відповідь: «Батьки та діти». Не забуваємо ми безперечно додати, що існують ще бабусі, дідусі, брати, сестри, тітки, які творять родину. Вимовляючи слово «сім'я» перед людиною постає конкретний образ, який асоціюється з власною домівкою, часто з дитинством. І хоча про сім'ю говорять багато, але є певні речі, які не обумовлені. В контексті законодавчих актів про сім'ю мова йде про відповідальність сім'ї за виховання дитини. Можна сказати, що тема сімейних відносин - це тематика з тисячами краплин мрій, ідеалів, ситуацій. Як до кінця не вивчений феномен людини, так само і родинний дім неповторний та унікальний. Проте, важлива для кожної родини доброзичлива атмосфера, яка дає можливість маленькій людині рости, мужніти, розвиватись.

Батьки і діти — це любов і сльози.

Це вічне щастя і одвічний біль.

Це — сонце і тепло, сніги й морози

Мед на уста й на вічні рани сіль.

Як на троянді — колючки і квіти.

Так і в житті є радість і печаль.

Високі мрії й дуже різні діти...

Чомусь таке трапляється, на жаль.

Всім хочеться все мати в ідеалі.

Причому водночас і без зусиль.

Щоб щастя без труда й печалі

Пливло саме у руки звідусіль

Та у житті такого не буває
 Й запам'ятати треба в чому річ:
 Зоря щаслива лиш тоді засяє.
 Якщо трудитись будеш, день і ніч
 А діти — це і щастя, і турбота.
 Відповідальність і тривога теж.
 Без відпочинку й вихідних робота,
 Любов така, яка не має меж

2. Вправа «Знайомство»

Мета: сприяти згуртованості в групі, вмінню презентувати себе, створення доброзичливої атмосфери в групі (20 хв.)

Ресурси: папір А-4, маркери, ножиці, кольоровий папір, клей.

Тренер пропонує учасникам пригадати, що таке реклама. Завдання учасникам створити свій власний рекламний ролик на тему: "Моя дитина". Прорекламуйте свою дитину, пригадавши її особливості, захоплення, якості. Акцентуйте увагу на тому чим вона відрізняється від інших дітей, чим ви пишаєтесь. Презентувати можна будь-яким способом (за допомогою асоціації, вірша, малюнку, тощо). На підготовку у вас буде 2 хвилини. Потім всі учасники висловлюються по колу.

Обговорення:

-Які почуття у вас виникали під час виконання вправи?

-Чи важко було виконувати це завдання?

3. Вправа « Екзамен» (10хв.).

Мета: вербалізація почуттів, згуртування групи.

Хід вправи

Наступна наша вправа екзамен. В школі зазвичай екзамени здають діти, але сьогодні буде все навпаки. Екзамен здають батьки. Батьки отримують бланки анкет із запитаннями і відповідають на них. Після виконання завдання,отримують таку ж анкету з відповідями своєї дитини. Батьки звіряють свої відповіді із відповідями дитини.

Запитання:

улюблений колір (дитини)

улюблене свято

улюблена їжа

улюблений шкільний предмет

як звать кращого друга (подругу)?

улюблена пісня

Обговорення:

Чи легко було виконувати завдання?

Яке запитання викликало найбільше труднощів? Як ви думаєте чому?

Чи багато розбіжностей між вашими відповідями?

Кожен сам для себе зробить висновок наскільки добре він знає і розуміє свою дитину і якій сфері у житті дитини потрібно приділити більше уваги.

4.Вправа «Мозаїка стилів батьківського виховання». (20 хв)

Мета: ознайомити учасників зі стилями батьківської поведінки.

Ресурси: підготовлена інформація про стилі батьківського виховання для кожного учасника (Додаток 1).

ТИПИ СПІЛКУВАННЯ В СІМ'Ї

Що сумлінніше сім'я виконує свою роль, тим краще для дитини. Усі ми пам'ятаємо ще з дитинства відомі крилаті фрази із народної скарбниці «Який батько, такий син», «Яблуко від яблуні далеко не падає», «Міцна сім'я-міцна держава», тощо. Саме нормам суспільного життя навчаються в сім'ї. Кожна сім'я має своєрідний стиль спілкування. Власне, уміння взаємодіяти з дітьми-це дуже важлива річ. Ви можете запитати себе, коли знайти час на спілкування, адже сьогодні динаміка життя надто швидка. Все відбувається поспіхом. Багато з вас зустрічається з дітьми тільки ввечері. Спільна вечеря, спільна розмова дуже важливі для сімейного комфорту. Саме такі хвилини згуртовують та зміцнюють сім'ю. Однак, знову спілкування обмежуються короткими фразами. Дослідники твердять, що тепер батьки розмовляють із дітьми приблизно 15 хв. на день. Із цих 15 хвилин 12-припадає на роздавання наказів. Вчені визначили, що загалом існує чотири стилі спілкування: -демократичний, опікунський,авторитарний, ліберальний.

Хід проведення.

Психолог об'єднує учасників у малі групи

Учасники об'єднуються у групи відповідно до зображень на стільцях.

Кожній групі пропонується інформація про стиль батьківської поведінки. Учасники знайомляться із запропонованим матеріалом й аналізують стиль батьківської поведінки з точки зору позитивних та негативних особливостей його впливу на процес виховання і розвитку дитини. На завершення групи характеризують певний стиль батьківської поведінки, визначаючи позитивні та негативні сторони.

Картка 1. Авторитарний стиль батьківської поведінки

Батьки, схильні до авторитарного стилю:

- надто суворі; застосовують фізичні покарання;
- надмірно контролюють всі вчинки дитини; вимагають від неї постійної покірності;
- обмежують право вибору дитини;
- не бажають іти на компроміс із дитиною;
- нетерпимі до дитячих недоліків і проявів «дитячості».

Картка 2. Ліберальний стиль батьківської поведінки

Батьки, схильні до ліберального стилю:

- здійснюють незначний контроль за поведінкою дитини або контроль узагалі відсутній унаслідок байдужого ставлення до виконання батьківських обов'язків;
- практикують вседозволеність; .
- виконують усі забаганки дитини;
- не виправдано ідеалізують свою дитину.

Картка 3. Опікунський стиль батьківської поведінки

Батьки, схильні до опікунського стилю:

- прагнуть постійно бути поруч із дитиною;
- вирішують за дитиною всі проблеми;
- роблять за дитину те, що може робити вона сама;
- оточують дитину надмірною увагою;
- обмежують самоствердження дитини;
- контролюють кожен крок дитини.

Картка 4. Демократичний стиль батьківської поведінки

Батьки, схильні до демократичного стилю:

- поважають особистість дитини;
- приймають дитину такою, якою вона є;
- дають зрозуміти дитині, що її справи є важливими й для них;
- довіряють своїй дитині;
- дозволяють своїй дитині робити власний вибір;
- заохочують самостійність дитини;
- засуджують не саму дитину, а її вчинок;
- прислухаються до думок дитини;
- проводять разом із дитиною вільний час;
- допомагають дитині розвивати її здібності.

Після закінчення кожна група зачитує картку з характеристикою стилю поведінки та пропонує на загальний розгляд результати своїх міркувань.

Запитання у конверт:

Запишіть позитивні та негативні сторони даного стилю спілкування.

Як може вплинути таке ставлення батьків до дитини на їх особистісний розвиток?

Опишіть ситуацію коли доцільно використовувати даний стиль спілкування

Запитання для обговорення.

1. Чи є чітка межа між різними стилями батьківської поведінки? Обґрунтуйте свою точку зору.
2. Чи є випадки, коли доцільне використання авторитарного стилю батьківської поведінки? Якщо «так», то в яких саме випадках?
  - a. Як почуває себе дитина, до якої батьки ставляться таким чином?
  - b. Як може вплинути таке ставлення батьків до дитини на їх особистісний розвиток?

Після цього ведучий дає батькам завдання визначити, який стиль батьківської поведінки є найбільш сприятливим для формування особистості дитини

5.Вправа « Історія одного дня»**6.Вправа «Незакінчене речення» (10 хв)**

Кожен учасник отримує картку з початком речення:

«Для мене усвідомлене батьківство — це...»

Батькам пропонується упродовж 5 хвилин написати свій варіант його завершення. Всі члени групи по черзі зачитують свої тексти. Протягом декількох хвилин відбувається обговорення, в ході якого визначаються спільні підходи, пріоритети у розумінні поняття. Наприкінці вправи ведучий ознайомлює учасників із визначенням поняття «усвідомлене батьківство»: «Усвідомлене батьківство — це взаємодія батьків (чи осіб, які їх замінюють) між собою та іншими членами сім'ї, включаючи дітей, результатом якої є створення найбільш сприятливих умов для повноцінного розвитку дитини на всіх етапах її життя».

Міні-презентація «Засади усвідомленого батьківства» (5хв)

Любіть свою дитину.

Приймайте дитину такою, якою вона є.

Вірте своїй дитині.

Довіряйте дитині.

Вірте у те, що дитина може самостійно подолати життєві перепони.

Показуйте дитині, що вона є для вас важливою.

Дайте зрозуміти дитині, що її справи є важливими для вас.

Дозволяйте дитині робити свій вибір, приймати власне рішення.

Допомагайте дитині виконати те, чого вона не вміє.

Засуджуйте не саму дитину, а її вчинок.

Прислухайтесь до думки дитини.

Активно вислуховуйте про переживання і потреби дитини.

Співпрацюйте з дитиною, а не керуйте нею. Накази й різкі заборони можуть спровокувати спалах агресії.

Будьте ввічливі з дитиною.

Будьте терплячі.

Проводьте разом з дитиною вільний час.

Допомагайте дитині розвивати свої здібності.

Забезпечуйте основні життєві потреби дитини.

7. Меморандум учнів до батьків.

8.Відео. Дитячі прохання до батьків.

9.Підсумки. Слова-побажання учасникам

«Пам'ятайте, що дитина – це дзеркало життя своїх батьків. Як у краплі води відбивається сонце, так і в дітях відображається духовне багатство мами і тата. Робіть усе, щоб дитинство і майбутнє ваших дітей було прекрасним. Любові та взаєморозуміння, успіхів і щастя вам і вашим дітям.

Зміст програми корекційних занять
«Запобігання та обмеження проявів агресивної поведінки»
(автор: Васелович М.І.)

I ЕТАП. ЗНЯТТЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ДИСКОМФОРТУ

Мета: зняття стану психологічного дискомфорту, усвідомлення того, що людина має прагнути вдосконалюватися, розвиток уміння правильно оцінювати себе і свої можливості.

Заняття 1

Мета: з'ясувати причини, які викликають роздратування та гнів кожної дитини, скласти їхній перелік, розглянути ситуації, в яких це відбувалося, націлити дітей на позитивне сприймання невдач.

Вправа «Знайомство». Учасники поділяються на пари. Ведучий дає 5 хвилин на завдання. За цей час кожен має розповісти партнерові про себе і навпаки. Після цього один учень стає за спиною другого, кладе руки йому на плечі і знайомить з групою. Розповіді про партнерів здійснюються по колу за годинниковою стрілкою.

Вправа «Слухаємо себе». Це вправа на ауторелаксацію. Учням пропонують зручно влаштуватися і, заплющивши очі, «зазирнути» в середину себе — побачити свій настрій. Після того, як виконати інструкцію і відкрили очі, вони мають уважно роздивитися малюнки, на яких зображені певні емоції і визначити свій настрій. Потім намалювати його. Далі треба розділити сторінку навпіл: в одній колонці намалювати емоції, які їм подобаються, а в другій—ті, що не подобаються.

Вправа «Сипучий пісок». Ведучий пропонує пригадати ситуацію, яка засмутила людину, і спробувати усвідомити чому все так сталося. Далі — змінити свою звичайну реакцію і сказати: «сипучий пісок ». Ці слова виражають за циклювання на емоції. Якщо ми зациклюємося на почутті злості, то не можемо з нього вибратися, як із сипучого піску. Коли ми скажемо чарівну фразу, то одразу ж нагадаємо собі це і усвідомимо, що треба щось змінити.

Вправа «Чарівна крамниця». Ведучий запитує учасників, які риси характеру їм притаманні. Потім пропонує уявити, що вони знаходяться в чарівній крамниці, де він продавець. Кожен учасник може обміняти риси (мудрість, сміливість, чесність тощо), яких, на його думку, забагато і ними можна поділитися з іншими, або ті, яких він хоче позбутися, на риси, яких не вистачає. «Покупець» здає свої риси, а «продавець» цікавиться, чи є те, чого потребує «покупець», і скільки він міг би дати взамін.

Вправа «Міцне дерево». Учасники поділяються на пари. Ведучий пропонує похитатися з носків на п'ятки, при цьому плавно притискаючи п'ятки до підлоги, доки не буде відчуватися легка розтяжка у м'язах.

Далі треба постояти кілька секунд, напруживши м'язи живота, ніг і грудей. Потім постаратися відчутти себе міцним деревом, коріння якого входять глибоко в землю, яке здатне витримати будь-яку негоду.

Вправа «Глибоке дихання». Дихання заспокоює нервову систему і гасить емоції. Коли ми глибоко дихаємо, то позбуваємося думок, що нас хвилюють, відчуваємо, що можна контролювати свої думки, а не підкорятися їм. Глибоко

вдихніть носом, порахуйте до восьми, після чого повільно випускайте повітря через рот (губи напів -стулені), при цьому рахуйте до шістнадцяти або більше, так довго, як зможете. Відчуйте, як зникає напруження.

Вправа «Усмішка по колу». Діти, взявшись за руки, усміхаються по черзі одне одному.

Заняття 2

Мета: з'ясувати причини, які викликають роздратування та гнів кожної дитини, скласти їхній перелік, розглянути ситуації, в яких це відбувалося, націлити дітей на позитивне сприймання невдач.

Вправа «Давайте поговоримо». Психолог. У житті кожної людини виникають ситуації, які її так дратують, що хочеться на когось накричати і навіть ударити. Чи траплялися з вами такі ситуації? Давайте поговоримо.

Учнів заохочують висловитися, психолог стежить, щоб вони не давали критичних оцінок, а просто розповідали про ситуації.

Вправа «Я - реальне і я- ідеальне». Ведучий пропонує учасникам намалювати себе такими, якими вони є насправді, і такими, якими б вони хотіли бути.

Проективна методика «Малюнок людини»

Дітям пропонують зобразити на малюнку людину. Аналізуючи малюнок, психолог робить висновок про рівень агресії дитини.

Малюнок агресивної дитини символізує:

голова — розум і контроль;

тіло — почуття, пристрасть;

шия — можливість контролю розуму над емоціями;

руки — встановлення контакту з близькими людьми;

ноги — опора в реальності й свобода пересування;

очі — орган суму, тривоги та контролю;

вуха — можливість чути і слухати, сприймати інформацію на свою адресу;

рот — можливість розмовляти, їсти та ображати.

Використання яскравих тонів свідчить про позитивний стан дитини, а похмурих — про знижене емоційне тло, поєднання червоного з чорним — про агресивність. Запитайте в дитини, кого вона зобразила, весело їй чи сумно.

Релаксація «Дихання на 7—11». Необхідно протягом 20 с дихати дуже повільно і глибоко. Якщо спочатку відчуєте труднощі, не напружуйтесь, а просто рахуйте до 7, коли вдихаєте, і до 11, коли видихаєте. Вправа допомагає зняти фізичне напруження.

Заняття 3

Вправа «Доброго дня всім». Привітатися один з одним таким способом: той у кого в руках м'ячик голосно проказує: «Доброго дня всім». Перекидаєте м'ячик іншому учаснику називаючи його ім'я і говорить речення про його зовнішність, починаючи

« мені подобається твій (твоя)...»

Методика визначення проблем у самосприйнятті дитини

Інструкція. Доповни речення на власний розсуд.

Я людина, яка»...

Мені найбільше хочеться...
 У своїй зовнішності я...
 Я почувався б щасливішим, якби...
 Коли мені потрібно швидко відповісти, я...
 Коли мені не щастить, я...
 Вважаю, що діти мене...
 Коли сміються за мою спиною, я...
 Найгірше, коли...
 10. Мені в собі подобається...

Вправа «Ситуація». Згадай або придумай ситуацію, де ти почувася невпевнено або дієш не так, як хотілося б. Поміркуй, що це за ситуація; що відбувалося б, якби ти діяв так, як звик; що ти спробував би зробити сам; хто міг би тобі допомогти.

Вправа «Рубання дров». Інструкція. Усі ви бачили, як дорослі рубають дрова, а можливо, рубали самі. Станьте парами. Покажіть, як потрібно тримати сокиру, в якому положенні мають бути руки й ноги. Уявіть, що між вами стоїть пеньок, на якому лежить колода (можна поставити стілець). Підніміть сокиру над головою і з силою опустіть її. Можна навіть крикнути: «Ха!». Під час гри діти мають змогу витратити негативну енергію, що накопичилася.

Вправа «Вогонь — лід». За командою ведучого: «Вогонь!» — учасники починають інтенсивний рух усім тілом. Плавність та інтенсивність руху кожен вибирає сам. За командою: «Лід!» — усі застигають у тому чи іншому положенні, при цьому треба напружити все тіло.

Вправа «Обличчя засмагає». Інструкція. Уявіть себе на березі теплого моря. Ви лежите на жовтому піску обличчям до сонця. Воно пестить вас теплим промінням. Тепло падає на чоло, потім на ніс, губи, підборіддя. Тіло розслаблене. Обличчя засмагає.

Заняття 4

Вправа «Емблема». Матеріал: папір, кольорові олівці.

Психолог говорить учням, що вони на занятті спробують себе в ролі творців. Необхідно створити емблему для футболки, яку вони носили б. Вона має відображати сутність людини, відповідати її характеру. Наприкінці відбувається захист робіт.

Вправа «Сердиті кульки». Психолог заздалегідь просить дітей принести по дві повітряні кульки. На занятті діти надувають і зав'язують їх. Кулька символізує тіло, а повітря в ній — роздратування, гнів. Чи може зараз повітря входити або виходити з кульки? Що трапляється, коли почуття сповнюють людину? Якщо людина роздратована, чи може вона зупинитися, обміркувати все? А зараз різко стисніть кульку, щоб вона лопнула. Чи безпечний цей спосіб вираження гніву? Якщо кулька — це людина, що з нею трапилося? Надуйте ще одну кульку і випустіть трохи повітря. Знову різко стисніть. Кулька зменшилася чи вибухнула? — Чи можна такий спосіб вираження гніву вважати безпечним?

Таким чином ми контролюємо наші почуття. Здуватимемо кульку повільно, доки не випустимо все повітря.

Вправа «Місце минулого в минулому». Інструкція. Подумки озирніться на

свій минулий досвід. Знайдіть там неприємну для вас ситуацію. Уявіть себе наприкінці цієї ситуації. Знову програвте цей епізод, але трохи інакше, так, ніби ця ситуація для кожного з вас нічого не означає, є й дріб'язковою. Закріпіть цей образ у пам'яті і скажіть собі: «Усе позаду».

Релаксація «Зменшення об'єкта» . Інструкція. Починаємо з глибокого дихання і розслаблення. Замружте очі й уявіть, що ви говорите з людиною. Вона робить те, що викликає у вас злість. А тепер уявіть, що під час розмови людина зменшується, її голос слабшає, стає невпевненим. Зменшуйте її доти, доки вона не видасться вам не такою значною. А тепер поспостерігайте за вашою розмовою ніби збоку. Яким ви бачите себе? Якою вам здається ситуація? Якщо ви закінчили вправу, кивніть головою. Поділіться своїм досвідом.

II ЕТАП. ЗДОБУТТЯ НАВИЧОК РОЗПІЗНАВАННЯ ТА КОНТРОЛЮ АГРЕСІЇ

Мета: корекція поведінки за допомогою вправ та рольових ігор; формування навичок контролю, вміння бачити позитивні та негативні сторони власних вчинків.

Заняття 1

Бесіда «Агресивна енергія»

Кожній людині від природи дана агресивна енергія. Однак люди використовують її по-різному: одні — щоб творити, і тоді агресивну енергію можна назвати конструктивною, інші — щоб знищувати чи руйнувати, і тоді їхня енергія є деструктивною.

Конструктивна агресія — це активність, прагнення до досягнень, захист себе та інших, завоювання волі та незалежності, захист власної гідності.

Деструктивна агресія — це насильство, жорстокість, злість, прискіпливість, роздратування, самозвинувачення. Тому, щоб зрозуміти, що з нами відбувається, дуже важливо розпізнавати свої агресивні імпульси, керувати ними і спрямовувати в бажане русло.

Вправа «Заборонений плід». Дитина показує, як вона поводитиметься в ситуації, коли її бажання не збігаються із зовнішніми нормами поведінки. «Заборонений плід» кладуть на стілець, що стоїть у центрі. Дитина має підійти до нього і показати, що вона зробить із «забороненим плодом».

Заміна негативних думок про себе на позитивні (I ч.)

Є безліч тверджень, що думка викликає певні психологічні та фізіологічні зміни в людині. Так, негативні думки пригнічують, а позитивні, навпаки, надихають. Ви, мабуть, і самі помітили: коли думаєш про можливу невдачу, вона може справді тебе спіткати. Якщо ти вважаєш, що непомітний і не вартий уваги, безталанний і нікому не потрібний, тебе справді не помічатимуть або погано ставитимуться. Усе залежить від твоїх думок, дій і почуттів. З них ми і почнемо боротися за кращі стосунки.

Наші думки тісно пов'язані з позицією стосовно інших людей. Спробуйте визначитися з власною позицією.

Розгляд позицій: Я «—», вони «+»; Я «+», вони « — »; Я «—», вони « — »; Я «+», вони «+».

Вправа «Міцне дерево». Перевалюйтеся з носочків на п'ятки, при цьому плавно притискаючи останні до підлоги, доки не відчуєте легке напруження у

литках. Постійте кілька секунд, напруживши м'язи ніг, живота і грудей. Відчуйте себе твердим і незламним, як міцне дерево, коріння якого входить глибоко в землю, здатне витримати будь-яку негоду.

Нехай хтось легко штовхне вас у плече. Опирайтеся поштовху. Залишайтеся в цьому положенні скільки захочете.

Розслабтеся і пройдіться. Зверніть увагу на свої відчуття.

Заняття 2

Робота з пластиліном. Дітям пропонується зліпити сюжет із казки чи казкових героїв, обговорити, чому саме цей персонаж було обрано, чи є його вчинки добрими.

Робота з пластиліном дає змогу «вихлюпнути енергію кулака». Розминаючи пластилін, дитина спрямовує на нього свою енергію, розслабляє руки, що дає змогу непрямим шляхом реалізувати агресію.

Вправа «Ображалки». *Інструкція.* Передаючи м'яч, потрібно називати один одного різними необразливими словами. Це можуть бути назви овочів, фруктів, меблів тощо. Кожне звертання має починатися зі слів: «А ти... морквина!».

Заміна негативних думок про себе на позитивні (II ч.)

Психолог пропонує дітям записати всі негативні думки про себе. Потім уважно прочитати і замінити на позитивні, наприклад, «Я нерішучий» — «Є ситуації, у яких мені вдається швидко прийняти рішення».

Робота в парах «Місток». На підлозі смужки паперу на відстані 30 см. Це міст. Під ним — річка. З різних боків до моста підходять одночасно дві особи, їм треба без слів зрозуміти один одного і розійтися на вузькому місточку. Наступити на лінію — означає впасти у воду. Після закінчення треба обговорити, з ким із партнерів учасники почувалися надійно і впевнено.

Релаксація «Ліфт». Ми починаємо поїздку ліфтом. Вдихніть носом. Коли ви видихатимете, відчуєте, як повітря починає свій шлях від живота. Знову вдихніть — повітря піднімається на один поверх вище (шлунок). Видихніть. Вдихніть ще раз і підніміть ліфт на наступний поверх (груди). Видихніть. А тепер можна вирушити на горище до чола та щік. Відчуйте, як повітря наповнює голову. Коли видихнете, то помітите, що напруження і хвилювання вийшли з вашого тіла.

Заняття 3

Вправа «Іграшка». Кожен учасник продумує, якою іграшкою він хотів би стати. Решта дітей намагаються відгадати іграшку кожного, після чого відбувається обмін враженнями та відчуттями.

Вправа «Я бачу...» Учасники, сидячи в колі, по черзі називають предмети, що знаходяться в кімнаті, починаючи кожне висловлювання словами: «Я бачу...». Повторювати той самий предмет двічі не можна.

Вправа «Сіамські близнюки». Кожна пара уявляє себе сіамськими близнюками, які зрослися будь-якими частинами тіла. Ведучий говорить, що вони повинні діяти як одне ціле і спробувати рухатися по кімнаті. Після цього треба показати епізод їхнього спільного життя: як вони вдягаються, умиваються, снідають тощо.

Релаксація «Скинь утому». Учасники стоять у колі: широко розставляють ноги, трохи їх згинають у колінах, згинають тіло, вільно опускають руки,

розправляють пальці, схиляють голову до грудей, ледве відкривають рот. Після цього вони повинні похитатися в різні боки, потім різко потрусити головою, руками, ногами, всім тілом.

Психолог. Ви струсили із себе усю втому. Чи ще щось залишилося? Якщо так, повторіть ще раз.

Заняття 4

Вправа «Звільнення від думок». Сядьте зручно. Стежте за своїми думками. Дозвольте їм покинути вас і полетіти геть. Залишайтеся в такому стані доти, доки не почуватиметеся краще.

Колаж «Фігура монстра». Матеріал: ватман, старі газети, журнали.

Ведучий пропонує скласти фігуру з усього поганого, злого, агресивного, що є в кожному учаснику гри. Використовуються вирізки з газет, журналів, які наклеюють на ватман (можна домальовувати). Коли фігура монстра буде створена, проводиться обговорення.

Робота в парах «Взаємне інтерв'ю». Уявіть себе кореспондентом газети, який має написати статтю про вашого партнера. При цьому ви можете ставити різні запитання, щоб якомога краще його репрезентувати. Основне завдання — дізнатися, які дві риси він цінує в собі, а яких двох хотів би позбутися. Наприкінці учня представляють перед групою. Потім відбувається обмін ролями.

Релаксація «Веселка». Ведучий просить учасників влаштуватися зручно і розслабитися. Вправа починається з глибокого дихання.

Ведучий. А зараз ми уявлятимемо кольори веселки.

— Уявіть жовтий колір. Це колір сонця, він теплий, лагідний, від нього по тілу розливається тепло.

Уявіть червоний колір. Це колір енергії, кохання, він надихає нас на нові справи, а також може нести агресію, невдоволення, роздратування.

Уявіть блакитний колір. Це колір води, яка дає життя всім земним істотам, втамовує спрагу, коли нам хочеться пити, і вабить своєю прохолодою, коли дуже спекотно.

Уявіть зелений колір. Це колір природи, а отже, здоров'я. Він заспокоює нас, знімає напруження, допомагає одужати, коли ми хворіємо.

Заняття 5

Вправа «Нетрадиційне привітання». Учасники ходять по кімнаті й за командою ведучого при зустрічі вітаються: а) долонями; б) колінами; в) чолом; г) боком.

Вправа «Повітряні кульки». Ведучий демонструє дітям повітряні кульки. Одна з них надута дуже слабо, друга — середньо, а третя — дуже сильно. Учасникам пропонують поміркувати над тим, що може з кожною кулькою статися (вона може луснути або «прожити» довше), і потім застосувати цей приклад, використавши правило: Переповнення будь-якими емоціями, насамперед негативними, для людини так само небезпечно, як занадто багато повітря в кульці.

Вправа «Камінець у чобітку». Психолог розповідає дітям історію, коли камінець потрапляє до чобіт. Спочатку він не відчувається, а потім з'являється рана, починає боліти. Ця ситуація порівнюється з конфліктом. Висновок — завжди корисно говорити про свої проблеми одразу ж, як ви їх відчули. Потім кожен

учасник має сказати: «У мене камінець у чобітку», — і розповісти про те, що в цю мить його турбує. Якщо все гаразд, треба сказати так: «У мене немає камінця у чобітку».

Вправа «Розбита склянка». Учням пропонується уявити ситуацію, коли розбивається склянка, і поміркувати, як змінити те, що сталося.

«Розбита склянка» — це щось таке, що нас засмучує, але що ми не можемо змінити.

Після обговорення потрібно дійти висновку, що у світі є багато речей, які ми не в силах змінити, але ми можемо змінити ставлення до них.

Вправа «Малюємо злість». Учасникам пропонують намалювати свою злість так, як вони її уявляють, а потім знищити малюнок або розкласти багаття і спалити власну злість.

Вправа «Ану, голосніше!» Ведучий пропонує учасникам сісти і заплющити очі. За сигналом «починаємо» усі висловлюють невдоволення ситуацією (учителями, батьками, коханими, приятелями тощо). Все робиться одночасно і якомога голосніше. Коли крики почнуть стихати, ведучий дає наказ розплющити очі і повторити свої слова, дивлячись один одному в очі. Потім ведучий визначає спільні скарги. Після — кругове обговорення.

Релаксація «Сонечко і хмарка». Ведучий пропонує сісти якомога комфортніше, зробити глибокий вдих і видих. Відчути, як з кожним вдихом і видихом хвиля спокою покриває тіло... Уявити, що знаходишся на березі моря, сонце світить яскраво, шепече лагідний вітерець. Але вмить сонечко сховалося за хмарку, відчувається свіжість. Треба напружитися для того, щоб розігрітись. Сонце знову з'явилося, стало дуже спекотно. Тебе розморило на сонечку, розслабилось усе тіло, руки, ноги...

Заняття 6

Вправа «Я ображаюь, коли...» Кожен по колу закінчує це речення. Ведучий запитує: «У кого ще подібні ситуації викликають образу?» Після цього обговорюють найтипівші ситуації, які викликають образу, причини їх виникнення та способи звільнення від них.

Гра «Дражнилка». Ведучий пропонує підліткам згадати випадки, коли вони дражнять одне одного або захищаються від тих людей, які кажуть їм щось неприємне. Тренер розповідає, як правильно поводитися у ситуації, коли до тебе починають чіплятися. «Спочатку порахувати до 10, а потім знайти щось приємне у тому образливому слові, яким тебе обзивають». Потім тренер каже щось образливе кожному з учасників, а вони, в свою чергу, мають виконати наведений приклад.

Вправа «Помийне відро». Учасникам пропонують написати (або намалювати) на папері свої погані думки (ті, що заважають). Далі порвати папір на шматки і викинути у помийне відро.

Гра «Чарівне заклинання сердитої людини». У цій грі діти вчаться використовувати альтернативні варіанти сварки. Тренер пропонує дітям ходити по кімнаті в хаотичному порядку під музику. Коли музику вимикають, вони мають негайно зупинитись, повернутися до людини, яка знаходиться ближче за всіх, і казати їй слова сердитої людини:

«Ялинки-драбинки» або «тух-тіп-дух» (вони можуть обрати будь-яке).

Висновок: Якщо ти злишся, то краще сказати слова сердитої людини ».

Вправа «Струсни невдачі». Тренер пропонує підліткам згадати, як струшується мокрий пес (як він трусить ГОЛОВОЮ, СПИНОЮ, НОГАМИ), і спробувати зробити ті самі рухи. При цьому можна ричати. Таким чином позбавляються неприємних відчуттів.

Завдання гравців: обережно, не розливши води, і при цьому без слів, не встаючи з місця, - передати один одному тарілку.

Вправа « До побачення». Усі стають в коло, беруться за руки і по черзі бажають один одному щось гарне, приємне.

ІІІ ЕТАП. ФОРМУВАННЯ НАВИЧОК ЕМПАТИЙНОГО СПІЛКУВАННЯ

Мета: навчання індивідуальних прийомів ефективного міжособистісного спілкування, засвоєння невербальних засобів спілкування, подолання психологічних бар'єрів.

Заняття 1

Вправа «Нетрадиційні привітання». Психолог пропонує учням вигадати нетрадиційні привітання: носами, долонями, ступнями, плечима... Учні ходять по кімнаті, а при зустрічі один з одним вітаються.

Вправа «Сліпий і поводитир». Робота в парах. Один з учасників «сліпий» (йому зав'язують очі хустинкою), інший — його «поводир», який повинен взяти партнера за руку і поводити по кімнаті. Потрібно подбати, щоб партнер відчув холод або тепло, різні звуки, голоси, ніжність кімнатних квітів, структуру поверхні предметів тощо. Через три хвилини тренер просить помінятися місцями, а потім партнерами. Вправу виконують без слів.

Наприкінці учасники обмінюються своїми враженнями та відчуттями:

Чи відчували ви відповідальність за партнера?

Чи повністю довіряли своєму поводитиреві?

Вправа «Чужий ранок». Психолог просить учнів оглянути всіх присутніх. Потім той, хто виступає, повинен на основі своїх уявлень розповісти, як проводить ранок обраний учасник:

- у який час він прокидається;
- встає відразу чи любить полежати в ліжку;
- скільки хвилин робить ранкову гімнастику;
- якого кольору його зубна щітка;
- що любить їсти на сніданок.

По закінченні розповіді об'єкт обговорення коментує збіги з реальністю.

Вправа «Малювання удвох». Учасники групи у парах, тримаючись удвох за один олівець, повинні без слів намалювати й підписати малюнок.

Релаксація «Хода». Учасники повинні зобразити, як ходить:

- дитина, яка щойно навчилася ходити;
- бравий солдат;
- манекенниця на подіумі;
- закоханий, що очікує побачення;
- донька мільйонера;
- міністр фінансів;
- веселий мандрівник;
- сонячний клоун;

- гість із племені Мумба-Юмба.

Заняття 2

Вправа «Я людина...» Учні повинні по колу продовжити реченні «Я людина...» своєю найхарактернішою рисою. Наприклад: «Я людина, яка часто буває роздратованою».

Вправа «Риси». Кожен учасник вказує риси, які, на його думку, є важливими у спілкуванні. Психолог складає загальний список цих рис, потім пропонує учасникам ранжувати їх у порядку значущості.

Гра «Чим ми схожі?»

Учні сидять у колі. Ведучий називає ту чи іншу подібність із собою, яку має учасник гри. Наприклад: «Вийди до мене, будь ласка, бо в нас однаковий колір волосся ». Гра триває доти, доки всі учні не стануть у коло.

Вправа «Зоопарк»

Кожен учасник обирає тварину, птаха, рибу, якою він хотів би бути. За 2—3 хв. усі одночасно зображують рухами обрану тварину, при цьому вголос нічого не обговорюють і не видають жодних звуків. Обмінюються враженнями від вгадування тварин.

Релаксація «Гойдалка»

Діти стоячи гойдаються на гойдалці. Ноги злегка розставлені, обидві ступні торкаються підлоги, але вага тіла переноситься з однієї ноги на іншу.

Заняття 3

Вправа «Невербальне вітання»

Учасники по колу вітаються з наступним учасником без слів, використовуючи міміку, жести. Єдина умова вітання – посмішка.

Вправа «Жестові етюди»

Один учасник групи показує жестами закінчену ситуацію і залучає до неї інших членів групи (наприклад, відкручує кран і миє руки, умивається, набирає воду в долоні і передає її по колу).

Вправа «Світе мій люстерко, скажи...»

Усі учасники поділяються на пари. Один запитує іншого: «Світ мій, люстерко, скажи та всю правду розкажи. Чи я у світі всіх миліше, красивіше та біліше?, а другий відповідає: «Ти без сумніву чарівна. Ти ...» — далі він каже те, що знає про свого партнера.

Вправа «Чи вміємо ми слухати?». Члени груп поділяються на перший - другий. Перші номери виходять за двері і отримують завдання розказати, як вони сьогодні провели ранок (тема може бути різноманітною). Другі номери отримують завдання не слухати своїх співрозмовників і будь-яким чином показувати свою незацікавленість тим, про що розповідає партнер; але після того, як ведучий подасть сигнал (наприклад, плесне в долоні), вони повинні виявити надмірну зацікавленість розмовою.

Після закінчення вправи перші номери діляться своїми враженнями та обговорюють уміння, якими необхідно оволодіти, щоб стати хорошими співрозмовниками.

Робота в парах «Опора». Учасники розбиваються на пари і стають спинами один до одного. Спочатку один спирається на іншого, а той тримає його стільки, скільки захоче. Потім партнери міняються. Потім обоє знаходять зручну точку опори й перекладають один на одного вагу свого тіла.

Наприкінці обговорюється, коли було зручніше стояти, коли хотілося стояти дов-

ше, чому деяким учасникам не вдалося обпертися один на одного?

Підсумок. Обговорення запитання можна змінювати. Які відчуття у вас виникали у перебігу заняття? Які висновки ви зробили для себе з наших занять? Які шляхи виходу негативних емоцій ви обрали для себе? Які відчуття у вас на момент завершення тренінгу? тощо

Вправа на завершення « Моя мрія...» Діти на повітряних кульках записують свій мрій, виходять на вулицю і пускають їх в небо.

Додаток В 4

Рекомендації для батьків щодо профілактики та корекції агресивної поведінки молодшого школяра

1. Не потрібно акцентувати увагу на незначні прояви агресивності в дітей.
2. Необхідно брати до уваги не саму особистість дитини, а той чи інший її вчинок.
3. Один із важливих шляхів зниження агресії – встановлення з дитиною зворотнього зв'язку.
4. Намагайтесь бути прикладом для дитини.
5. Частіше звертайте увагу на позитивну поведінку дитини
6. Не приховуйте від дитини свої негативні почуття.
7. Навчіть дитину як можна виявляти гнів безпосередньо після фрустраційної події не зашкодивши оточуючим.
8. Навчіть дитину розуміти себе та інших.
9. Навчіть дитину робити висновки із своїх вчинків.
10. Дайте зрозуміти дитині, що кожна людина може помилятися,
11. Обговорення правил поведінки та чітке пояснення побажань та вимог батьків попереджає негативні прояви дитини.
12. Піднімайте самооцінку дитини та значущість її досягнень.
13. Навчіть дитину приймати рішення та робити вибір.
14. Будьте з дитиною щирими та чесними.
15. Перед тим як покарати дитину зпроектуйте її на себе.
16. Із складних ситуацій виходьте з гумором.
17. Якщо ви відчуваєте що помилилися то обов'язково вибачайтесь і поясніть чому ви повелися саме так.
18. Вивчайте інтереси та захоплення своєї дитини і переключайте її активність у конструктивне русло.
19. Пам'ятайте, що дитина – це дзеркало життя своїх батьків.